

Erasmus Universiteit Rotterdam: Erasmus School of History, Culture and Communication

Naam: Ivar van Lieshout

Studentennummer: 429958

E-Mail: 429958il@eur.nl

Scriptiebegeleider: drs. H.B. Harmsen

Tweede lezer: prof. dr. H.A.M. Klemann

Een gedeeld verleden?

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in *Panorama* en *Politiek en Cultuur*
tussen 1945 en 1965

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Theoretisch kader	8
Historiografie	12
Aard van de bronnen	26
Onderzoeksmethode	30
Beeldvorming van de oorlog in <i>Panorama</i>	34
Beeldvorming van de oorlog in <i>Politiek en Cultuur</i>	56
Conclusie	76
Alfabetische bibliografie	78
Bronnenlijst <i>Panorama</i>	80
Bronnenlijst <i>Politiek en Cultuur</i>	84

Inleiding

“Opdat wij nooit vergeten” is een veelgebruikte uitspraak tijdens Nederlandse herdenkingen van de Tweede Wereldoorlog. Maar wat mag er niet vergeten worden, en wie zijn “wij”? De meningen over de invulling van de Dodenherdenking en de lessen die uit de gebeurtenissen van ’40-’45 getrokken moeten worden lopen sterk uiteen. Door de jaren heen wordt het aantal doden dat herdacht wordt bijvoorbeeld steeds groter.¹ In de eerste twee decennia na de oorlog lag de nadruk tijdens herdenkingen sterk op verzetsstrijders die zich opgeofferd hebben voor de vrijheid van Nederland.² Maar, de politieke spanningen van de Koude Oorlog hadden hun invloed op de herdenkingen en communistische verzetsstrijders werden daardoor buiten beschouwing gelaten.³ De doden die vielen tijdens de Holocaust, bombardementen en de oorlog in Indië kregen in deze periode ook bijna geen aandacht.⁴

Wanneer er groepen vergeten of zelfs gewist worden uit een herinnering, levert dat spanningen op. Nog altijd wordt er in de periode voorafgaand aan 4 mei gediscussieerd over de indeling van de Dodenherdenking. In de eerste dagen van mei 2018 kopte *NRC* bijvoorbeeld “Herdenking 4 mei is de nieuwe Zwarte Piet”, stond er in *De Volkskrant* een opiniestuk over de plek van Indonesië in de nationale herdenking en vroeg *NOS* zich af of het tijd wordt voor een ‘nieuwe Dodenherdenking’.⁵ In deze scriptie onderzoek ik hoe dit debat eruitzag toen de oorlog nog vers in het geheugen lag. Een groep die in de periode 1945-1965 een buitengewoon interessante positie inneemt in dit debat, wordt gevormd door de Nederlandse communisten. Zij hadden een belangrijke rol in het verzet gespeeld en wilden na de oorlog hun kans grijpen om op basis van deze heldenrol meer politieke invloed te krijgen.⁶ Hoe probeerde deze groep, die verwijderd werd uit de herinnering aan de oorlog, hun plek in die herinnering terug te veroveren, en welke lessen vonden zij dat er getrokken moesten worden uit de oorlog?

Om dit conflict te onderzoeken ga ik de beeldvorming over de oorlog in ‘mainstream’ en communistische populaire media vergelijken. Dit doe ik aan de hand van *Panorama*, in die tijd nog een familieblad dat zich profileerde als onafhankelijk van de zuilen, en *Politiek en*

¹ Madelon de Keizer, “Inleiding,” in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 11-12.

² Rob van Ginkel, “4 en 5 mei” in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 32-35.

³ Annet Mooij, *De strijd om de Febrauristaking*, (Amsterdam: Fosfor, 2014), 32.

⁴ Van Ginkel, “4 en 5 mei,” 32-35.

⁵ “Herdenking 4 mei is nieuwe Zwarte Piet,” *NRC Handelsblad*, 1 mei 2018, <https://www.nrc.nl/nieuws/2018/05/01/herdenking-4-mei-is-de-nieuwe-zwarte-piet-a1601451>. En: “Opinie: ‘Wij herdenken op 4 mei ook oorlogsmisdadigers’,” *De Volkskrant*, 3 mei 2018, <https://www.volkskrant.nl/columns-opinie/opinie-wij-herdenken-op-4-mei-ook-oorlogsmisdadigers-~b3804908/>. En: “Is het tijd voor een andere Dodenherdenking?,” *NOS*, 3 mei 2018, <https://nos.nl/artikel/2230184-is-het-tijd-voor-een-andere-Dodenherdenking.html>

⁶ Annet Mooij, *De strijd om de Febrauristaking*, (Amsterdam: Fosfor, 2014), 33.

Cultuur, een tijdschrift uitgegeven door de CPN met dus een communistische insteek. Ik onderzoek tijdschriften omdat er over de formele herinneringscultuur reeds een uitgebreide historiografie bestaat, terwijl er nog weinig aandacht is geweest voor de beeldvorming over de oorlog in populaire media. In de onderzoeksperiode was het tijdschrift een medium dat bijna alle Nederlands huiskamers bereikte en beïnvloedde. Historicus Remieg Aerts legt in zijn artikel “Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron” uit waarom tijdschriften interessante bronnen zijn voor historisch onderzoek. Tijdschriften zijn geen afspiegeling van de werkelijkheid; ze beïnvloeden die werkelijkheid juist.⁷ Tijdschriften hebben namelijk een integraal karakter in de cultuur. Een boek of auteur kan belangrijk zijn voor een historische periode, maar het representeert niet meer dan zichzelf. Een tijdschrift daarentegen representeert een kring. Niet alleen van medewerkers en uitgevende instantie, maar ook van hun publiek gedurende een langere periode.⁸

Voorals *Politiek en Cultuur* is wat dit betreft interessant. Communistische media speelden een belangrijke rol in de levens van Nederlandse communisten.⁹ Belangrijk om daarbij te onthouden is dat er wel een afstand tussen medium en publiek. Het medium bepaalt de onderwerpen en de hiërarchie. Hierbij wordt er vanzelfsprekend rekening gehouden met het lezerspubliek, de redactie wil haar publiek niet verliezen, maar een tijdschrift kan hierdoor lezers ook sturen om meningen te vormen die zij uit zichzelf niet bedacht hadden.¹⁰ Tijdschriften representeren en beïnvloeden hun lezerspubliek dus in zekere zin, maar een tijdschrift is géén afspiegeling van het lezerspubliek. Het is onmogelijk te achterhalen hoe de lezers hun tijdschriften consumeerden en wat zij vervolgens met de verkregen informatie deden.¹¹ Het is echter wél mogelijk om iets te zeggen over de manier waarop de wereld aan de lezers uitgelegd wordt in een tijdschrift en wat de mogelijke beweegredenen achter deze beeldvorming zijn. Door me te richten op dit medium krijg ik een beeld van de informatie die elke week of maand bij de mensen op de deurmat viel.

Dat beeld achterhaal ik aan de hand van de onderzoeksvraag: Hoe werd de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vormgegeven in de Nederlandse publiekstijdschriften *Panorama* en *Politiek en Cultuur* tijdens de periode 1945-1965, en waaruit valt dit te verklaren? Ik deel dit onderzoek in drie hoofdstukken in. In het eerste hoofdstuk geef ik een overzicht van de historiografie omtrent de Nederlandse herinneringscultuur, de communistische herinnering aan de oorlog en de beeldvorming over Duitsland tijdens mijn onderzoeksperiode. De beeldvorming over Duitsland hoort namelijk bij

⁷ Remieg Aerts, “Het tijdschrift als culturele factor en als historische bron,” *Groniek* 135 (1996) 178.

⁸ Aerts, “Het tijdschrift als culturele factor,” 180.

⁹ Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute: Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam: Boom, 1995), 147.

¹⁰ Aerts, “Het tijdschrift als culturele factor,” 181.

¹¹ Aerts, “Het tijdschrift als culturele factor,” 181.

de nasleep van de oorlog; de herinnering aan de oorlog speelde naast de Koude Oorlog een grote rol in de mening die Nederlanders over hun oosterburen vormden.¹²

Vervolgens richt ik me op het beeld van de oorlog in de tijdschriften en de manieren waarop de redacties zich conformeren aan dan wel afzetten tegen de nationale herinneringscultuur. Het eerste tijdschrift dat daarbij aan bod zal komen is *Panorama*. Ik kies ervoor om met *Panorama* te beginnen om vervolgens in het hoofdstuk over *Politiek en Cultuur* de contrasten beter te kunnen accentueren. Als de 'mainstream' beeldvorming weergegeven is, kan ik daarna onderzoeken hoe *Politiek en Cultuur* zich tegen deze beeldvorming afzet. Het onderzoek in *Panorama* ga ik doen aan de hand van de volgende deelvraag: Hoe wordt de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog vormgegeven in *Panorama* tussen 1945 en 1965 en waaruit valt dit te verklaren? *Panorama* presenteerde zich als een 'apolitiek' blad.¹³ Ik onderzoek of die houding ertoe leidde dat de herinneringscultuur in *Panorama* klakkeloos overgenomen werd. Wanneer *Panorama* zich als blad van alle Nederlanders wil presenteren, ligt het voor de hand dat ze geen politieke aanval zullen doen op de invulling van oorlogshedenkingen.

Het derde en laatste hoofdstuk van deze scriptie gaat over de vormgeving van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in *Politiek en Cultuur* tussen 1945 en 1965, en de verklaring van deze beeldvorming. De communisten werden vanwege de angst voor de Sovjetunie tijdens de Koude Oorlog door een groot deel van Nederland met de nek aangekeken. Dit terwijl communisten tijdens de oorlog nog een belangrijke rol in het verzet speelden en op basis daarvan misschien wel hadden gehoopt op meer respect van hun landgenoten. Daarnaast onderzoek ik hoe zij aankeken tegen de manier waarop de Nederlandse regering met de erfenis van de oorlog omging en welke rol de spanningen van de Koude Oorlog daarin speelden.

¹² Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot: Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam: Boom, 1999), 21.

¹³ Joan Hemels en Renée Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland: Bibliografie, Deel 2 Band B 1945-1995* (Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1997), 852.

Innovatieve aspecten van het onderzoek

Zoals in de inleiding beschreven is er rondom 4 en 5 mei nog altijd onenigheid over de invulling van de Dodenherdenking. Op die onenigheid wordt vervolgens door veel andere Nederlanders zeer hevig gereageerd.¹⁴ Voor veel mensen lijkt kritiek op de invulling van de herdenking op een aanval op het respect voor de Nederlandse militairen en verzetsmensen. De samenhang tussen de heldendaden voor de vrijheid van Nederland en de Dodenherdenking is terug te leiden tot mijn onderzoeksperiode. In deze periode wordt namelijk zeer sterk de nadruk gelegd op de strijd en opoffering die voor het vaderland geleverd is. Daarnaast is het interessant om te zien hoe in het verleden een groep als de communisten volledig werd uitgesloten van de nationale herdenkingen en de herinnering aan de oorlog. Een onderzoek hiernaar zet aan tot nadenken over de uitsluiting van groepen in herdenkingen vandaag de dag.

In de bestaande historiografie over de Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de eerste decennia na de oorlog is er nog weinig aandacht voor populaire cultuur. Vooral de tv-serie *De Bezetting* krijgt tot nu toe aandacht in historische onderzoeken. De uitzendperiode van die documentaireserie valt aan het einde van mijn onderzoeksperiode, voor de eerdere jaren is er nog weinig onderzoek gedaan naar het beeld van de oorlog in de populaire cultuur. Vooral op basis van tijdschriften is er nog weinig onderzocht op dit gebied.

Een onderzoek naar de herinnering aan de oorlog in publiekstijdschriften is dus vernieuwend omdat de gevolgen van de herinneringscultuur op de alledaagse omgang met de herinnering aan de oorlog in deze context nog weinig onderzocht is. In de tijdschriften is terug te lezen welke elementen uit de herinneringscultuur overgenomen worden en is te zien op welke punten de herinneringscultuur frictie oplevert. Met dit onderzoek hoop ik dus een beter beeld te krijgen van de invloed van de nationale herinneringscultuur op de beeldvorming van de oorlog in populaire media en op de manier waarop een groep als de communisten omgaat met uitsluiting van die herinneringscultuur.

¹⁴ NOS, "Dodenherdenking".

Theoretisch kader

In dit hoofdstuk definieer ik de theoretische concepten die in deze scriptie terug zullen komen. Een begrip dat centraal zal staan, is het begrip *nationale herinneringscultuur*. Het begrip *herinneringscultuur* wordt door socioloog en antropoloog Rob van Ginkel, die meerdere werken schreef over de herinnering aan de oorlog in Nederland, gedefinieerd als "het geheel aan opvattingen, handelwijzen en materiële uitingen rond de herinnering aan en herdenking van de oorlog."¹⁵ De herinneringscultuur is niet hetzelfde als collectieve herinneringen. De herinneringscultuur ligt juist ten grondslag aan de collectieve herinnering. De herinneringscultuur is de sfeer of ruimte waarin de collectieve herinnering tot stand kan komen.¹⁶ In het geval van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog gaat het hier bijvoorbeeld om de Dodenherdenking, oorlogsmonumenten en oorlogsmusea. Tegenover deze herinneringscultuur staat de herinnering in de populaire cultuur. Deze herinnering wordt door Kees Ribbens in zijn proefschrift *Een eigentijds verleden* beschreven als 'alledaags'.¹⁷ Ribbens gebruikt de term 'alledaagse herinnering' om de omgang met het verleden van niet-academische aard te omschrijven. Dit is dus de manier waarop mensen in het dagelijks leven interactie hebben met het verleden, bijvoorbeeld via populaire media.¹⁸ De betekenis van alledaagse herinnering overlapt gedeeltelijk met die van het concept *collectieve herinnering*. Deze term werd voor het eerst gebruikt door de Franse filosoof Maurice Halbwachs. Hij zag gedeelde herinneringen als sociale constructen; we herinneren of vergeten afhankelijk van de groep waarvan we deel uitmaken. Een collectieve herinnering is dus een herinnering die een groep mensen met elkaar deelt en die ook door die groep zelf gevormd wordt.¹⁹ De Duitse cultuurwetenschappers Jan en Aleida Assmann borduurden verder op de theorie van Halbwachs, maar zij richtten zich vooral op de culturele aspecten van de herinnering. Centraal in het werk van Jan Assmann staat het *culturele geheugen*, waarmee hij doelt op herinneringen die van generatie op generatie worden overgegeven. Dit zijn bijvoorbeeld tradities, monumenten en instituten. Hiertegenover stelt hij het *communicatieve geheugen*. Dit is het geheugen van een ooggetuige en de twee daaropvolgende generaties, die het verhaal nog uit de eerste hand horen.²⁰ Kritiek van historica Susan Hogervorst hierop luidt dat het culturele geheugen volgens haar niet als

¹⁵ R. Van Ginkel, *Rondom de stilte. Herinneringscultuur in Nederland* (Amsterdam 2011)

¹⁶ Susan Hogervorst, "Onwrikbare herinnering: Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010" (PhD diss., Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010), 25.

¹⁷ Kees Ribbens, "Een eigentijds verleden: Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000" (PhD diss., Universiteit Utrecht, 2002), 11.

¹⁸ Ribbens, "Eigentijds verleden," 11.

¹⁹ M. Halbwachs, *La mémoire collective* (Parijs 1950), zoals geciteerd in: Hogervorst, "Onwrikbare herinnering," 19.

²⁰ J. Assmann, *Das kulturelle Gedächtnis. Schrift, Erinnerung und politische Identität in frühen Hochkulturen* (München 1992) 29-34, zoals geciteerd in: Hogervorst, "Onwrikbare herinnering," 20.

vervanging voor een 'levende' vorm van collectieve herinneringen kan worden beschouwd. Beide vormen van collectieve herinnering grijpen volgens haar namelijk in elkaar. Mensen zoeken steun bij herinneringsgemeenschappen en bij gefixeerde vormen van herinnering in het culturele geheugen, om vorm en betekenis te geven aan eigen herinneringen.²¹ In mijn onderzoek spelen zowel het culturele als het communicatieve geheugen een rol. Omdat mijn onderzoeksperiode direct na de Tweede Wereldoorlog begint, is de oorlog nog deel van het communicatieve geheugen. Tegelijkertijd wordt ook al snel na de oorlog de basis gelegd voor de rol van de oorlog in het culturele geheugen. Al in 1946 worden de eerste herdenkingen gehouden en monumenten opgericht.

Volgens Wulf Kansteiner, specialist op het gebied van Memory Studies, zijn collectieve herinneringen 'de uitkomst van een permanente onderhandeling tussen herinneringsproducenten, herinneringsconsumenten en culturele tradities'.²² Bij analyse van de wisselwerking tussen deze drie factoren wordt het politieke karakter van de productie en toe-eigening van een herinnering duidelijk. Collectieve herinneringen hebben een politiek karakter omdat er bepaalde belangen met deze herinneringen gemoeid kunnen zijn: aandacht, erkenning, herstelbetalingen, de vorming van bepaalde identiteiten, enzovoort. Zowel producent als consument van de herinnering zal willen proberen om de herinnering te gebruiken om zijn eigen belangen te ondersteunen. Kritiek op deze theorie wordt gegeven door historicus Alon Confino, die stelt dat de scheidslijnen tussen producent en consument niet altijd even scherp zijn. De producent kan ook consument van de herinneringscultuur zijn en consumenten dragen door het delen van hun herinneringen ook deel aan de productie ervan.²³ Een belangrijk deel van mijn onderzoek bestaat uit het analyseren van de manieren waarop de oorlogsherinnering gebruikt wordt in *Panorama* en *Politiek en Cultuur*. De oorlogsherinnering kan ingezet worden om een nationaal eenheidsgevoel te versterken. Maar, bepaalde groepen die tijdens de oorlog een belangrijke rol speelden, zoals de communisten, zullen de oorlog juist in willen zetten voor hun eigen gewin. In het geval van de communisten levert dat veel frictie op, omdat zij juist uit de nationale herinneringscultuur geweerd werden terwijl zij die cultuur waarschijnlijk maar al te graag zouden inzetten om een betere positie in de publieke opinie te krijgen.

Een invloedrijk werk op het gebied van memory studies is *How societies remember*, geschreven door sociaal antropoloog Paul Connerton.²⁴ Connerton maakt in zijn betoog een onderscheid tussen *sociaal geheugen* en *historische reconstructie*. Met het sociale

²¹ Hogervorst, "Onwrikbare herinnering," 21.

²² W. Kansteiner, 'Finding meaning in memory. A methodological critique of collective memory studies', *History and Theory* 41 (mei 2002): 179, zoals geciteerd in: Hogervorst, "Onwrikbare herinnering," 25.

²³ A. Confino, 'Collective memory and cultural history. Problems of method', *American Historical Review* 102 (December 1997) 5, 1393, zoals geciteerd in: Hogervorst, "Onwrikbare herinnering," 25.

²⁴ Paul Connerton, *How societies remember*, (Cambridge: Cambridge University Press, 1989).

geheugen doelt Connerton op de herinneringen die we gebruiken om ons deel van een groep te voelen. Dit sociale geheugen wordt gevormd via historische reconstructie. Het verleden zelf is verdwenen, dus onze kennis van de geschiedenis wordt enkel gebaseerd op de overblijfselen van die geschiedenis. Deze kennis moet continu opnieuw geëvalueerd worden door historici, er is nooit sprake van een definitieve waarheid. Deze taak van historici bestaat zelfs al wanneer het sociale geheugen gevormd is op basis van ooggetuigenverslagen, zo schrijft Connerton.²⁵ Historisch onderzoek bevrijdt de mensen zo van de tradities die hen verblinden.²⁶

Connerton onderscheidt drie verschillende vormen van herinneren. De eerste vorm, *persoonlijke herinneringen*, betreft herinneringen van gebeurtenissen waarvan de betreffende persoon zelf getuige was. Dit komt sterk overeen met het communicatieve geheugen waar Assmann over schrijft. Wanneer iemand een persoonlijke herinnering ophaalt, is er sprake van zelfreflectie. Diegene kijkt terug op de persoon die hij of zij vroeger was en hoe toen een bepaalde gebeurtenis beleefd werd. Dit soort herinneringen spelen een belangrijke rol bij de vorming van ons zelfbeeld.²⁷ Deze persoonlijke herinneringen spelen een rol in mijn onderzoek, aangezien de redacteurs persoonlijke herinneringen aan de oorlog hadden. Zeker gezien de turbulente oorlogsverledens van de bladen kan dit een rol spelen in de beeldvorming omtrent de oorlog.

De tweede vorm van herinneren die Connerton beschrijft, is het *cognitief geheugen*. Dit cognitieve geheugen vloeit voort uit de persoonlijke herinneringen die vastgelegd zijn en vervolgens doorgegeven zijn. Het cognitieve geheugen bestaat namelijk uit de herinneringen die iemand heeft omdat diegene iets over een bepaalde gebeurtenis geleerd heeft. Deze herinneringen hebben in veel mindere mate een persoonlijke connotatie, in vergelijking met de eerste vorm van herinneren.²⁸ Op mijn onderzoek toegepast zijn dit de herinneringen die gevormd worden door de lezers van de artikelen over de Tweede Wereldoorlog.

Connerton's derde manier van herinneren is het *habituële geheugen*. Samen met het cognitieve geheugen vormt dit de groep die Assmann beschrijft als het culturele geheugen: de herinneringen die niet uit eerste hand komen, maar die mensen van anderen overnemen. Habituele herinneringen zijn de herinneringen waarvan we niet meer weten waar ze vandaan komen. Het zijn zaken die we als gewoonte beschouwen en waarvan we ons dus ook niet afvragen of ze wel juist zijn.²⁹ Bij mijn onderzoek naar de beeldvorming van de Tweede Wereldoorlog in publiekstijschriften zal dit type geheugen ook een belangrijke rol spelen.

²⁵ Connerton, *How societies remember*, 13-14.

²⁶ Ibid., 16.

²⁷ Connerton, *How societies remember*, 22.

²⁸ Ibid., 22.

²⁹ Ibid., 22-23.

Welke zaken worden in de tijdschriften als vanzelfsprekend aangenomen? En welke zaken worden daardoor vergeten?

Een ander belangrijk aspect van herinneren, zeker in de context van deze scriptie, is het vergeten. Connerton schrijft hierover in zijn artikel “Seven types of forgetting”.³⁰ Ik zal hier de relevante vormen van vergeten voor mijn onderzoek beschrijven. Het eerste type van vergeten dat Connerton onderscheidt is *repressive erasure*— het volledig laten verdwijnen van herinneringen. Dit is een tactiek die gebruikt wordt door bijvoorbeeld totalitaire regimes, maar het vindt ook op subtielere wijze plaats door bijvoorbeeld bepaalde herinneringen geen plaats te geven in musea.³¹ Vervolgens beschrijft Connerton *prescriptive forgetting*. Deze vorm van vergeten is vergelijkbaar met de eerste vorm, met als verschil dat alle betrokken partijen instemmen met het vergeten. Dit kan bijvoorbeeld na een oorlog plaatsvinden als twee landen in vrede verder willen, zoals Nederland en Duitsland na de Tweede Wereldoorlog³². Vergeten kan ook plaatsvinden omdat het bijdraagt aan de vorming van een nieuwe identiteit. Mensen houden zich dan bewust niet bezig met het verleden van hun volk of land omdat ze bewust een nieuwe richting ingeslagen zijn.³³ *Forgetting as an annulment* is het vergeten door een oververzadiging van informatie. Wanneer er te veel gegevens beschikbaar zijn, gaat dat ten koste van het overzicht op de kennis. Deze overvloed aan kennis zorgt er zo voor dat informatie verloren gaat.³⁴ Ten slotte is er nog *Vergeten als vernederde stilte*. Dit vindt plaats wanneer een groep zich vernederd voelt door haar verleden en daarom zelf deze elementen vermijdt.³⁵

Ter afsluiting van dit theoretische kader wil ik nog aandacht besteden aan een begrip dat ik in deze scriptie wil vermijden. Kees Ribbens schrijft in zijn proefschrift dat er bij onderzoek naar de alledaagse omgang met het verleden vaak wordt gerefereerd aan *historisch besef*. Er zit een keerzijde aan het gebruik van dit begrip, omdat de term meestal impliceert dat er een correcte houding ten opzichte van het verleden is. Wanneer gesteld wordt dat er bijvoorbeeld te weinig historisch besef is in Nederland, bedoelt degene die die uitspraak doet dat de manier waarop Nederlanders met geschiedenis omgaan volgens hem onjuist is.³⁶ In een opiniestuk is de term *historisch besef* misschien wel bruikbaar, maar in dit onderzoek kies ik ervoor om dit niet te doen. Op deze manier probeer ik een meer neutrale opstelling in te nemen.

³⁰ Paul Connerton, “Seven types of forgetting,” *Memory studies* vol. 1 no.1 (2008): 59-71.

³¹ Connerton, “Seven types,” 60-61.

³² Connerton, “Seven types,” 61-62.

³³ Connerton, “Seven types,” 62-64.

³⁴ Connerton, “Seven types,” 64-66.

³⁵ Connerton, “Seven types,” 67-69.

³⁶ Ribbens, *Een eigentijds verleden*, 11.

Historiografie: De kenmerken van de nationale herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog in Nederland tussen 1945 en 1965

De bestaande historiografie rondom de nationale herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog richt zich vooral op de formele herinnering aan de oorlog. Over de 'informele' herinnering aan de oorlog in de periode '45-'65 is echter nog weinig onderzoek gedaan. Over de scheiding tussen formele en informele herinnering schrijft Kees Ribbens in zijn artikel "Strijdtoneelen".³⁷ De herinnering aan de oorlog bestaat volgens hem uit twee delen. Aan de ene kant bestaat er een meer 'formele' herinnering aan de oorlog, die wordt gevormd door historici, deskundigen en tentoonstellingsmakers. Deze herinnering wordt bijvoorbeeld geuit tijdens de Dodenherdenking, met behulp van monumenten en in wetenschappelijke publicaties. Aan de andere kant is er de 'alomtegenwoordige', meer informele herinnering aan de oorlog. Deze herinnering hoort bij de populaire cultuur en krijgt onder anderen gestalte in de bioscoop, in de gemiddelde boekenkast en op het internet. Deze historische cultuur hecht niet per se waarde aan feit boven fictie, is erg visueel ingesteld en trekt zich weinig aan van de kaders die de formele herdenkers hebben ingesteld.³⁸

Over de nationale herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog bestaat reeds een uitgebreide historiografie, maar daarin staan vooral de meest recente decennia centraal. Dat geldt bijvoorbeeld voor het boek *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, samengesteld door Madelon de Keizer en Marije Plomp.³⁹ Dit boek biedt een overzicht van Nederlandse lieux de memoires die verbonden zijn met de oorlog. Daarbij richten de auteurs zich op de laatste drie decennia voor het verschijnen van het boek in 2010.

In de inleiding van *Een open zenuw* schetst Madelon de Keizer de algemene ontwikkelingen in de nationale herinneringscultuur van de Tweede Wereldoorlog. Daaruit blijkt dat tijdens de wederopbouw het beeld heerste dat de oorlog een ervaring van alle Nederlanders was geweest, waaronder zij allemaal evenredig hadden geleden. Deze visie botste uiteraard met de specifieke herinneringen van groepen die een andere ervaring hadden gehad tijdens de oorlog. De communisten hadden bijvoorbeeld een bovengemiddeld aandeel in het verzet gehad, maar hun verzetsdaden werden vanaf 1948 door de rest van Nederland onder het tapijt geveegd. De oorzaak van deze uitwissing was het begin van de Koude Oorlog: als gevolg van een communistische machtsovername in Tsjechoslowakije namen de spanningen in Europa sterk toe. Nederland koos de kant van de NAVO en stond

³⁷ Kees Ribbens, "Strijdtoneelen: De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur," *Tijdschrift voor geschiedenis* 127.1 (2014).

³⁸ Ribbens, "Strijdtoneelen," 85-86.

³⁹ Madelon de Keizer en Marije Plomp, *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, (Amsterdam: Bert Bakker, 2010).

dus lijnrecht tegenover de communistische Sovjetunie.⁴⁰ De Nederlandse communisten waren plots de vijand geworden, sommigen zagen in de communisten zelfs de “NSB’ers van de toekomst”.⁴¹

Maud van de Reijt schreef het boek *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* over de geschiedenis landelijke Dodenherdenking.⁴² Uit de titel blijkt al dat er vanaf het begin veel discussie is geweest over de invulling van de herdenking op 4 mei. Wanneer, wat, wie en hoe we herdenken is voortdurend aan verandering onderhevig. Naarmate de Tweede Wereldoorlog verder weg komt te liggen, worden er steeds meer doden herdacht. De laatste decennia komen daar vooral soldaten uit andere oorlogen bij, maar ook groepen slachtoffers uit de Tweede Wereldoorlog werden pas later aan het memorandum toegevoegd. In de jaren zestig werd bijvoorbeeld pas een centrale plaats gegeven aan Joden die tijdens de oorlog vermoord zijn. De laatste jaren wordt er ook gediscussieerd over het feit of er ook Duitse slachtoffers herdacht moeten worden, maar dat stuit nog altijd op veel tegenstand.⁴³ In 2018 was er bijvoorbeeld nog veel weerstand tegen de herdenking van Duitse soldaten op de Duitse begraafplaats in het Limburgse Ysselsteyn.⁴⁴

Ook volgens Van de Reijt heerste er vlak na de oorlog een simpel beeld van het verleden. Dit beeld was het gevolg van politieke spanningen die ontstonden in verband met de Koude Oorlog, het verlies van Indië en de problematiek van de wederopbouw. In deze tijd zagen de Nederlanders het zo dat zij gezamenlijk hadden geleden na de brute Duitse aanval, maar door dappere strijd en gebrachte offers van de Nederlanders waren er betere tijden aangebroken. Het Nationaal Monument op de Dam was een uiting van het nationale karakter van deze herinnering. In het monument werden urnen geplaatst met aarde uit fusillade- en begraafplaatsen uit alle Nederlandse provincies én het voormalige Nederlands-Indië, om het gedeelde karakter van de herinnering te uiten.⁴⁵ Ook bij de eerste herdenkingsceremonies op 4 mei was dit beeld terug te zien. Naast het verdriet om de in de oorlog gevallen slachtoffers, werd in deze ceremonies steeds weer benadrukt dat het Nederlandse volk dapper had gestreden tijdens de bezetting.⁴⁶

Een ander voorbeeld van een versimpeld verleden is het herdenkingsspel in het

⁴⁰ Madelon de Keizer, “Inleiding,” in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 11-12.

⁴¹ Ibid., 14-15.

⁴² Maud van de Reijt, *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: hoe wij steeds meer doden gingen herdenken* (Amsterdam: Bert Bakker, 2010).

⁴³ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 9-14.

⁴⁴ Peet Vogels, “Saluut aan SS’ers? *De Gelderlander*, 16 juli 2018, <https://www.gelderlander.nl/nijmegen/saluut-aan-ss-ers-dat-nooit-a53e1555/>

⁴⁵ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 24.

⁴⁶ Ibid., 26.

Olympisch Stadion in Amsterdam. Dit spektakel had plaats op 31 augustus 1945 en volgens het programmaboekje ging het evenement over 'den tragischen strijd van een klein onverschrokken volk geknecht door barbaarse overmacht, maar dat altijd was blijven geloven in de overwinning van het recht'. Dit terwijl maar een klein deel van de Nederlandse bevolking deel had genomen aan het verzet. De daden van een klein groepje werden zo verteld alsof de hele natie in het verzet zat. Dit beeld diende zowel als motivatie voor het volk tijdens de wederopbouw, als een waarschuwing voor het gevaar van een nieuwe totalitaire overheerser: de Sovjetunie.⁴⁷

Het streven naar nationale eenheid in de herdenking van de Tweede Wereldoorlog blijkt ook uit de verdringing van lokale herdenkingsceremonies. Kees Ribbens noemt in zijn proefschrift de oorlogsherdenking in Zwolle.⁴⁸ In 1946 werd die op 14 april gehouden, de datum waarop de stad precies een jaar geleden bevrijd was. Het regeringsstandpunt was echter dat er in heel Nederland op 4 mei herdacht moest worden. De nadruk moest liggen op de gezamenlijke, nationale strijd. Dat regeringsstandpunt werd in Zwolle al snel verwezenlijkt: in 1947 is het publiek bij de herdenking op 14 april al aanzienlijk gekrompen en in 1948 is er zelfs al helemaal geen herdenking meer op 14 april. De herdenking op 4 mei is dan de enige overgebleven officiële herdenkingsceremonie in de stad.⁴⁹ Door lokale herinneringen weg te drukken werd het eenduidige karakter van de nationale herinnering versterkt.

Naast de officiële herdenkingen speelde populaire cultuur een grote factor in de nationale herinneringscultuur. Aan het begin van de jaren zestig was de televisieserie *De Bezetting* een zeer belangrijk onderdeel van de Nederlandse herinnering aan de oorlog. De serie, gemaakt door Loe de Jong, werd tussen 1960 en 1965 uitgezonden en vormde de visie op de oorlog van de vele kijkers. Frank van Vree schrijft in zijn artikel "Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog" over de invloed van de serie. De Jong nam de kijkers vijf jaar lang met vier afleveringen per jaar terug naar de tijd van de Duitse bezetting. Het programma volgde de visie op de oorlog die in die tijd algemeen gold: Nederland had zich dapper vrijgevochten. "Tegelijk met de onderdrukking begon ook: het verzet!", zegt De Jong in de eerste aflevering, waarop het Wilhelmus ingezet wordt.⁵⁰

Van Vree schrijft dat dit soort nationalistische en idealistische retorische middelen ook in de overige twintig afleveringen van *De Bezetting* consequent werden gehanteerd. "*De Bezetting* is een vertelling over lijden en strijden, trouw en verraad, menselijkheid en barbarij,

⁴⁷ Van de Reijt, *Zestig jaar herrie*, 26.

⁴⁸ Ribbens, "Eigentijds verleden," 201.

⁴⁹ Ribbens, "Eigentijds verleden," 201-203.

⁵⁰ Frank de Vree, "Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog," *Theoretische Geschiedenis* 22 no.1 (1995): 2.

goed en kwaad”, aldus De Vree.⁵¹ Zo’n twintig jaar na de oorlog, aan het einde van mijn onderzoeksperiode, was de ‘nationale verzetsmythe’ dus nog altijd prominent aanwezig. De herinneringscultuur werd door de *Volkskrant* herkend in de serie, in een recensie staat te lezen dat de serie “weinig minder dan een nationale herdenking” is.⁵²

Boudewijn Smits schreef een zeer uitgebreide biografie van Loe de Jong.⁵³ In die biografie gaat hij vanzelfsprekend ook in op *De Bezetting*. De ontvangst van de serie was lyrisch ten tijde van de vijf uitzendjaren. De lovende kritieken in de kranten waren, naast de kwaliteit van de serie, ook het gevolg van de enorme populariteit van *De Bezetting*. Negatieve recensies zouden zorgen voor vervreemding van het lezerspubliek en dus werden inhoudelijke discussies vermeden. De Jong genoot persoonlijk groot respect van het Nederlandse publiek, hij werd gezien als ‘de grootste schoolmeester van Nederland’ en was huiskamergenoot van iedere Nederlander, zo schrijft Smits.⁵⁴

Later begon echter ook lichte kritiek te klinken. Zo zou De Jong een te eenzijdig beeld schetsen van onderdrukking versus verzet. De *Leeuwarder Courant* was volgens Smits in 1962 de eerste publicatie die die constatering deed. Pas in de periode na de laatste aflevering van *De Bezetting* in 1965 begon er een grote verschuiving in het beeld van de oorlog. Steeds meer Nederlanders plaatsten vraagtekens bij het heroïsche beeld van de oorlog. Op welke gebieden waren de Nederlanders misschien tekortgeschoten?⁵⁵

De nieuwe generatie van historici die in deze tijd opkwam had zelf geen rol gespeeld in de oorlog, in tegenstelling tot de generatie van De Jong. Hierdoor keek deze generatie met andere ogen naar de gebeurtenissen. Zij vond dat de vorige generatie de oorlog niet los kon zien van zichzelf. Loe De Jong was bijvoorbeeld hoofdredacteur geweest van *Radio Oranje* en speelde dus een zeer significante rol in de oorlog. Kon hij dan wel objectief zijn?⁵⁶ Het einde van de periode 1945-1965 wordt dus gekenmerkt door het optreden van veranderingen in de herinnering aan de oorlog. Die veranderingen worden steeds toegewezen aan de invloed van de nieuwe naoorlogse generatie die over onderwerpen durfde te praten die hun ouders lange tijd vermeden hadden.

Er ligt in dit de herinnering aan de oorlog steeds een sterke nadruk op ‘goed’ versus ‘fout’. De Tweede Wereldoorlog is dan ook bij uitstek een gebeurtenis waar in zwart-wit termen over wordt gedacht. Zelfs historici hebben met dat fenomeen te maken. Dat komt omdat het onderwerp zo beladen is. Dat schrijven Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank

⁵¹ De Vree, “Televisie,” 3.

⁵² De Vree, “Televisie,” 10.

⁵³ Boudewijn Smits, “Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie” (PhD diss., Rijksuniversiteit Groningen, 2014).

⁵⁴ Boudewijn Smits, “Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie” (PhD diss., Rijksuniversiteit Groningen, 2014), 360-362.

⁵⁵ Smits, “Loe de Jong,” 364-365.

⁵⁶ Smits, “Loe de Jong,” 364-366.

van Vree in hun artikel "De verleiding van een grijze geschiedschrijving."⁵⁷ Historici zouden zich moeten beperken tot verklaren en analyseren, zonder daarbij zelf een moreel oordeel te vellen. Dat zou aan de lezer moeten zijn. Maar als het onderwerp zo gevoelig ligt als de Tweede Wereldoorlog, wordt het voor de historicus onmogelijk om morele oordelen te vermijden.⁵⁸

Het denken in "goed-fout" termen is hier dus het gevolg van. Als voorbeeld hiervoor halen de auteurs een aantal affaires aan waarbij verzetshelden van hun voetstuk leken te vallen. Bijvoorbeeld Jan Campert, Piet Meertens en Peter Debye. Alle drie kwamen zij relatief recent in het nieuws, omdat getwijfeld werd aan de mate waarin zij verzetshelden genoemd konden worden. Uit 'nieuwe informatie', die in de meeste gevallen al lang bekend was maar die later pas echt aandacht kreeg, werd het verzetsimago van de mannen ondermijnd. Dat leverde steeds veel discussie op in het publieke debat. Een aanpassing aan het imago van een verzetsheld ligt heel gevoelig, vanwege het zwart-wit beeld van de oorlog: iemand die niet bij de goede kant blijkt te horen, is nu dus slecht. Er is geen ruimte voor een grijs gebied.⁵⁹

Enige nuance op dat beeld wordt gegeven door Helen Grevers in *Van landverraders tot goede vaderlanders*. In dit boek gaat zij in op de manier waarop Nederland na de oorlog om is gegaan met collaborateurs.⁶⁰ In eerste instantie werden de collaborateurs zeer zwaar gestraft. Grote aantallen NSB'ers werden onder erbarmelijke omstandigheden in interneringskampen opgesloten. Deze harde bestraffing werd onder de bevolking in eerste instantie breed gedragen, maar al snel begonnen er twijfels over te ontstaan. Die twijfels werden in eerste instantie door de bestrafte collaborateurs zelf geopperd en kregen later steeds bredere steun.⁶¹ Dit past niet bij het idee dat er geen ruimte zou zijn voor grijs gebied in de herinnering aan de oorlog, zoals Eickhoff, Henkes en Van Vree stellen. Na de jaren vijftig veranderde het beeld van collaborateurs weer: vanaf dat moment werd de Holocaust in het debat betrokken. De Holocaust was een vrijwel onbesproken onderwerp tijdens de tweede helft van de jaren veertig en de jaren vijftig. De nieuwe aandacht voor de Holocaust zorgde enerzijds voor meer woede tegen collaborateurs, maar, de eerder benoemde nieuwe generatie journalisten durfde ook over de bestraffing van NSB'ers meer kritische vragen te stellen. Want welke rol had een doorsnee NSB'er kunnen spelen in de Holocaust?⁶²

⁵⁷ Martijn Eickhoff, Barbara Henkes en Frank van Vree, "De verleiding van een grijze geschiedschrijving: Morele waarden in historische voorstellingen," *Tijdschrift voor geschiedenis* 123 no.3 (2010): 322-339.

Eickhoff, Henkes en Van Vree, "Een grijze geschiedschrijving," 327.

⁵⁹ Eickhoff, Henkes en Van Vree, "Een grijze geschiedschrijving," 330-331.

⁶⁰ Helen Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders: de opsluiting van collaborateurs in Nederland en België 1944-1950* (Amsterdam: Uitgeverij Balans, 2013).

⁶¹ Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 3-11.

⁶² Grevers, *Van landverraders tot goede vaderlanders*, 5-6.

Vergeeten groepen in de herinneringscultuur van '45-'65

Aan de ervaringen van de Joodse gemeenschap werd in Nederland tijdens de eerste vijftien jaar na de oorlog geen bijzondere aandacht besteed. Zij die terugkeerden uit de kampen hadden de meest ondenkbare ellende meegemaakt, maar die verhalen werden in de nationale herinneringscultuur niet verteld. Datzelfde gold voor Roma en Sinti die door de nazi's geïnterneerd waren. En ook voor degenen die de oorlog in Indonesië meemaakten, was er geen ruimte in het nationale verhaal. Aan de herinneringen van collaborateurs en NSB'ers werd vanzelfsprekend ook niet veel waarde gehecht.⁶³ Deze manier van herinneren veranderde tijdens de jaren zestig. De nieuwe generatie wilde niet meer gehoorzaam luisteren, maar stelde juist de pijnlijke vragen over het Nederlandse oorlogsverleden. Dit waren de vragen die de generatie daarvoor niet had durven of willen stellen, over de legitimiteit van het verhaal van het 'eendrachtige heldenvolk'. Deze nieuwe generatie vroeg zich af of de Nederlanders daadwerkelijk waren opgestaan tegen de bezetter, en ze besteedde aandacht aan de Holocaust.⁶⁴

Het gebrek aan aandacht voor de Holocaust in eerdere jaren is te verklaren vanuit de sterke nadruk op eenheid in de Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Voor een specifieke groep is er geen ruimte in een verhaal over eenheid. De enige nadruk die er in de herinneringscultuur werd gelegd, was de nadruk op mensen waarvan de dood 'nuttig' was geweest. Mensen die voor het vaderland waren gestorven werden vereerd, maar van de dood van bijvoorbeeld joden of slachtoffers van bombardementen kon niet 'geoogst' worden. De nadruk op het brengen van offers voor een hoger doel berust op een Bijbelse insteek, zo schrijft Rob van Ginkel in *Een open zenuw*.⁶⁵ De gevallen hadden de overlevenden een missie meegegeven: de eenheid moest bewaard blijven. Omdat deze boodschap benadrukt werd, was er weinig aandacht voor de dood van andere slachtoffers.⁶⁶

Een andere opvallende reden voor het gebrek aan aandacht voor de Holocaust stamt van het idee dat het discriminerend zou zijn een onderscheid te maken tussen een Joodse en een niet-Joodse herinnering. Veel Nederlanders waren van mening dat het maken van zo'n onderscheid op één lijn zou liggen met het nazisme.⁶⁷

Over dit gebrek aan aandacht voor de Holocaust tussen 1945 en 1965 wordt een debat gevoerd. Ido de Haan is een van de historici die vraagtekens zet bij de stelling dat de Joodse slachtoffers vergeten werden. Een aantal vooraanstaande historici schreef

⁶³ Ibid., 14-15.

⁶⁴ Ibid., 15-16.

⁶⁵ Rob van Ginkel, "4 en 5 mei" in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 32-35.

⁶⁶ Van Ginkel, "4 en 5 mei," 35-36.

⁶⁷ Keizer en Plomp, *Een open zenuw*, 28-30.

bijvoorbeeld in de jaren vijftig al boeken over de holocaust.⁶⁸ De Haan schrijft ook dat al meteen in 1945 een *concurrence des victimes* op gang kwam. Daarmee doelt hij op een strijd tussen verschillende slachtoffergroepen voor erkenning van hun oorlogsleed. In Nederland stond die strijd vooral in het teken van de Koude Oorlog. Bij de herdenking van de Februaristaking bijvoorbeeld stonden communisten en voorstanders van een nationaal narratief recht tegenover elkaar.⁶⁹ Er was toen dus reeds sprake van bepaalde groepen die voor zichzelf opkwamen en hun plek in de nationale herinneringscultuur opeisten, tot onvrede van de meer nationalistisch georiënteerden.

Een groep die de laatste jaren bezig is om hun plaats op te eisen in de herinneringscultuur bestaat uit mensen uit de toenmalige Nederlandse koloniën. Voor Indonesië is na een aantal decennia veel aandacht gekomen, maar de rol van de Antillen en Suriname is nog altijd vrijwel onbesproken in Nederland.⁷⁰ Dit terwijl mensen uit de koloniën een rol hebben gespeeld in het verzet. Een bekend voorbeeld van een verzetslid uit 'de West' is de Surinaamse Anton de Kom. De Kom was voorvechter van een onafhankelijk Suriname en sloot zich tijdens de oorlog aan bij het verzet. Hij streed dus tegen de Duitse bezetter, vóór het land dat zijn eigen land bezette.⁷¹ Voor mensen als De Kom is lange tijd geen aandacht geweest. Pas in 2006 werd er een monument voor hem opgericht, in de Bijlmer.⁷²

Waar de ervaringen van communisten, mensen uit de koloniën, Joden, Roma en Sinti werden gemarginaliseerd, was er in de eerste decennia na de oorlog wél aandacht voor een andere specifieke groep: het protestantse verzet. Het boek *Van kansel naar barak*, samengesteld door George Harinck en Gert van Klinken, gaat over de rol van protestante predikanten tijdens de oorlog.⁷³ Predikanten mochten tijdens de oorlog doorgaan met het houden van diensten, terwijl verder vrijwel alle manieren om publiek te spreken werden verboden. Deze speciale status werd door sommige predikanten gebruikt om verzet tegen de bezetter te plegen. Harinck en Van Klinken schrijven dat er vlak na de oorlog relatief veel aandacht was voor deze bijzondere rol van sommige predikanten, maar dat die rol later naar de achtergrond verdween in het nationale eenheidsverhaal.⁷⁴ In eerste instantie was er echter dus wél specifieke aandacht voor deze groep in het verzet: al in september 1945

⁶⁸ Ido de Haan, "Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung. Een overzicht van het recente Nederlandse debat," *BMGN-Low Countries Historical Review* 123 no.1 (2008): 45.

⁶⁹ De Haan, "Breuklijnen," 61-62.

⁷⁰ Joep Schenk, "Anton de Kom," in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 70-71.

⁷¹ Schenk, "Anton de Kom," 66-68.

⁷² Schenk, "Anton de Kom," 72-74.

⁷³ George Harinck en Gert van Klinken, *Van kansel naar barak*, (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2011), 7-13.

⁷⁴ George Harinck en Gert van Klinken, "Inleiding," in *Van kansel naar barak*, ed. George Harinck en Gert van Klinken (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2011), 7-13.

verscheen het eerste deel van de “VDM-reeks”, een reeks boekjes met levensschetsen van omgekomen predikanten. Tot en met 1951 werden de brochures geproduceerd en er zijn in die periode 29 delen verschenen.⁷⁵ In de boekjes is het nationale aspect ondergeschikt aan het religieuze, maar de verbinding tussen vaderland en kerk werd er wel degelijk in gelegd. Elke kerkgemeenschap in Nederland moest voor de serie ten minste één predikant ‘insturen’, zodat gelovigen uit het hele land vertegenwoordigd werden.⁷⁶ Hier is dus wel het narratief van nationale eenheid in te herkennen. Overal in Nederland waren mensen in verzet gekomen tegen de nazi’s.

Nederlandse communisten en de herinnering aan de oorlog

De Nederlandse communisten speelden een grote rol in het Nederlands verzet, maar in de jaren na de oorlog verwerden zij al snel tot de ‘nieuwe vijand’. De angst voor de Sovjetunie was in Nederland nauw verbonden met de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog. Nederland probeerde zich volgens G.T. Witte voor te bereiden op een nieuwe aanval door lessen te trekken uit de Tweede Wereldoorlog. In *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig* schrijft Witte een hoofdstuk over de voorbereidingen op een aanval van de Sovjetunie die na het uitbreken van de Korea-Oorlog werden gedaan.⁷⁷ De Duitse aanval zou zo voorspoedig verlopen zijn dankzij de aanwezigheid van een ‘vijfde colonne’: Duitsers en nationaalsocialisten die van binnenuit de Nederlandse verdediging zouden hebben gesaboteerd. De angst was dat CPN-leden net zo’n rol zouden gaan spelen bij een aanval van de Sovjetunie. De Nederlandse regering nam voorzorgsmaatregelen en liet de communisten stevig aanpakken door de inlichtingendiensten. Er werden zelfs vernietigingslijsten opgesteld van materialen die mogelijk van belang zouden kunnen zijn voor communisten bij een inval van de Sovjetunie.⁷⁸

Over het leven van die ‘vijfde collone’ tijdens de jaren vijftig en zestig schreef Jolande Withuis in haar boek *De jurk van de kosmonaute: Over politiek, cultuur en psyche*. Communistische gezinnen leefden in een eigen wereld die volgens Withuis voor nagenoeg alle aspecten van het leven een voorschrift bood.⁷⁹ Dit ondanks het gebrek aan eigen voorzieningen voor communisten, die de traditionele zuilen wel hadden. De katholieken of de protestanten hadden bijvoorbeeld eigen scholen, bibliotheken, ziekenhuizen en sportverenigingen, bij de communisten ontbrak het aan dit soort instituten. Het dagelijks

⁷⁵ Gert van Klinken, “Herdenken zonder voorbeeld: de VDM-reeks,” in *Van kansel naar barak*, ed. George Harinck en Gert van Klinken (Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2011), 167-169.

⁷⁶ Van Klinken, “De VDM-reeks,” 172-173.

⁷⁷ G.T. Witte, “In geval van oorlog,” in *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*, ed. J. Hoffenaar en G. Teitler (Den Haag: Uitgeverij Koninginnegracht, 1992), 118-132.

⁷⁸ Witte, “In geval van oorlog,” 124-125.

⁷⁹ Jolande Withuis, *De jurk van de kosmonaute: Over politiek, cultuur en psyche* (Amsterdam: Boom, 1995) 145.

leven van een Nederlandse communist werd ondanks dit gebrek ingedeeld binnen een dwingende sfeer van gedeelde opvattingen en waarden. Deze sfeer werd vormgegeven en onderhouden door de CPN. Het partijmilieu was een grote 'familie', die dankzij de spanningen van de Koude Oorlog sterk geïsoleerd was van de rest van de samenleving. De communisten lazen hun eigen boeken en poëzie en ze luisterden hun eigen muziek. Het nieuws verkregen zij enkel uit *De Waarheid*, hun eigen krant, en voor verdieping lazen zij het tijdschrift *Politiek en Cultuur*, het tijdschrift dat in deze scriptie het onderzoeksobject is. Een abonnement op andere bladen was uit den boze, zelfs linksgeoriënteerde bladen als *Vrij Nederland* stonden volgens de communisten in de Koude Oorlog aan de verkeerde kant van de strijd.⁸⁰ Ook hun oorlogsherdenkingen waren gescheiden van die van de rest van Nederland, de communisten hadden hun herdenking van de Februaristaking en de Hannie Schaft-herdenking, die overigens allebei als ordeverstoring door de overheid werden verboden.⁸¹

Cultureel gezien leefden de communisten dus in een afgescheiden wereld, en dat werkte door in het dagelijks leven. Withuis noemt het marxisme in deze context "geen ideologie, maar een levensbeschouwing".⁸² Communisten probeerden een leven te leiden zonder lawaai, drank, overspel en persoonlijke verrijking. In plaats daarvan richtten zij zich op soberheid, opofferingsgezindheid, internationalisme en solidariteit.⁸³ Dit had invloed op zowel de werksfeer als de privésfeer.⁸⁴ Het communisme veroorzaakte daardoor breuken in families, beëindigde vriendschappen en kleurde de blik op de medemens.⁸⁵ Dit alles zorgde er dus voor dat de communisten een geïsoleerde groep in de Nederlandse samenleving vormden. Om deze reden is het interessant om hun perspectief op de Nederlandse oorlogsherinnering te onderzoeken. Het aandeel van de Nederlandse communisten in het verzet was groot en logischerwijs zou hun aandeel in de nationale herinneringscultuur dan ook zichtbaar moeten zijn. Dat was niet het geval, dankzij de bewuste verwijdering van het communistische aandeel in de oorlogsherinnering, en dankzij de 'versmelting' van de Nederlandse oorlogsherinnering tot één gemeenschappelijk beeld van een natie die collectief leed onder en streed tegen de bezetter.

Over de communistische herinneringscultuur schreef Annet Mooij het boek *De strijd om de Februaristaking*.⁸⁶ De Februaristaking is voor de Nederlandse communisten een zeer belangrijk onderdeel van de herinnering aan de oorlog. Tijdens deze staking legden

⁸⁰ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 147.

⁸¹ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 147.

⁸² Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 150.

⁸³ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 150.

⁸⁴ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 151.

⁸⁵ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 154.

⁸⁶ Annet Mooij, *De strijd om de Februaristaking*, (Amsterdam: Fosfor, 2014).

duizenden arbeiders het werk neer als protest tegen de beginnende Jodenvervolging. De staking was de enige van zijn soort in Europa en werd georganiseerd door Nederlandse communisten.⁸⁷ Na de oorlog zagen de communisten daarom kans deze herinnering te gebruiken voor een sterkere politieke positie in Nederland. De communisten hadden namelijk laten zien een grote volksopstand te kunnen organiseren, en ze hadden laten zien dat ze met politieke tegenstanders samen konden werken.⁸⁸ Al snel na de oorlog bleek dat van de hoop van de communisten weinig over zou blijven. De oude politieke verhoudingen werden hersteld, de CPN gleed terug in haar isolement, het anticommunisme werd onder leiding van de sociaaldemocraten steeds feller en de Koude Oorlog deed de spanningen nog verder oplopen.⁸⁹ Als gevolg hiervan werd geprobeerd om de communistische oorsprong van de staking te laten vergeten. Het zou een spontane daad van de arbeiders zijn geweest, zonder geplande organisatie. Dit leidde tot grote woede onder de communisten, die trots waren op het feit dat zij de staking hadden georganiseerd.⁹⁰

De herdenking van de Februaristaking werd in de eerste paar jaar na de oorlog georganiseerd door een samenwerking tussen verschillende politieke groepen, maar vanaf 1950 trok de CPN de herdenking volledig naar zich toe.⁹¹ Vanaf dit moment stond de herdenking in teken van de communistische visie op de strijd tegen het fascisme. De Februaristaking was slechts deel van een veel grotere strijd, die ook na de oorlog nog doorging. De herdenking stond in 1951 bijvoorbeeld geheel in teken van de Duitse herbewapening, waarin de communisten de dreiging zagen van een herleving van het fascisme en de Duitse militaire macht die aanstuurde op een oorlog met de Sovjet-Unie.⁹² Het niet-communistische kamp zag hierin een vorm van propaganda, die werd betiteld als 'walgelijk', 'smakeloos', en 'onwaardig'.⁹³ Op deze manier isoleerden de communisten zich steeds meer van de nationale herinneringscultuur.

Niet alleen in de herinneringscultuur, ook in de maatschappij als geheel verwerden de communisten tot buitenstaanders. Dat blijkt duidelijk uit een onderzoek van J.C.H. Blom naar de publieke opinie in Nederland tijdens de eerste vijf jaren na de oorlog. Aan de hand van resultaten van opiniepeilingen zet hij in zijn artikel "Jaren van tucht en ascese" de zaken op een rijtje waar het Nederlandse volk zich in de jaren 1945-1950 mee bezighield.⁹⁴ Uit een enquête over de Sovjetunie blijkt dat een meerderheid van de Nederlanders dat land zag als

⁸⁷ Mooij, *Februaristaking*, 5.

⁸⁸ Mooij, *Februaristaking*, 29-30.

⁸⁹ Mooij, *Februaristaking*, 32-33.

⁹⁰ Mooij, *Februaristaking*, 33.

⁹¹ Mooij, *Februaristaking*, 75.

⁹² Mooij, *Februaristaking*, 79.

⁹³ Mooij, *Februaristaking*, 82.

⁹⁴ J.C.H. Blom, "Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)," *BMGN - Low Countries Historical Review* 96, no.2 (1981): 300-333.

de grootste bedreiging voor de wereldvrede. Zo vond 59% van de ondervraagden dat de Sovjetunie eropuit was om de hele wereld te beheersen en hield 57% er rekening mee dat Rusland binnen afzienbare tijd een oorlog zou gaan beginnen. Deze anti-sovjethouding van veel Nederlanders resulteerde ook in vijandigheid jegens de Nederlandse communisten. Ook voor en tijdens de oorlog waren de meeste Nederlanders al vijandig geweest tegenover het communisme, de daden van het communistisch verzet lijken daar geen invloed op gehad te hebben.⁹⁵ Er werd dus veel nadruk gelegd op het heldendom van de verzetsmensen en Nederlandse militairen die hadden gevochten voor de bescherming van onze vrijheid. Behalve dan in het geval van één groep verzetsleden: de communisten. Na de oorlog namen steeds meer Nederlanders een anticomunistisch standpunt in, zo blijkt ook uit enquêtes met de vraag of het communisme bestreden dient te worden. In 1945 vond 67% nog dat het communisme bestreden diende te worden, in 1949 was dat aantal gestegen tot maar liefst 82% van de Nederlanders. Die sterke stijging had vooral te maken met de communistische coup in Praag in 1948, schrijft Blom. Ondertussen nam het wantrouwen jegens Duitsland juist af, omdat West-Duitsland een belangrijke schakel zou zijn in het tegenhouden van de verspreiden van het communisme.⁹⁶

De beeldvorming over en relatie met Duitsland

Het belang van West-Duitsland als bondgenoot in de Koude Oorlog speelt een grote rol in de Nederlandse beeldvorming van Duitsland in de jaren na de oorlog. De naoorlogse relatie tussen Nederland en Duitsland wordt uitgewerkt door Friso Wielenga in *Van vijand tot bondgenoot; Nederland en Duitsland na 1945*.⁹⁷ Uit Wielenga's onderzoek blijkt dat de Nederlandse regering meteen na de oorlog hoopte dat Duitsland niet zo zwaar gestraft zou worden als na het Verdrag van Versailles. De Nederlandse regering beseftte dat een nieuwe zware vernedering van de Duitsers wellicht opnieuw zou leiden tot Duitse ontevredenheid en agressie, en dus tot het gevaar op een nieuwe oorlog. Daarnaast had Nederland Duitsland nodig. Latere minister en premier Willem Drees schreef zelfs al tijdens de oorlog, nota bene terwijl hij ondergedoken zat, dat Nederland er door haar ligging voorbestemd was een schakel te zijn tussen Duitsland en het overzeese verkeer. Hierom was het volgens hem van groot belang voor Nederland dat Duitsland zich kon herstellen. In de onderhandelingen zou Nederland dus geen al te harde positie innemen tegen Duitsland.⁹⁸ Dat betekende echter niet dat Duitsland meteen alweer vertrouwd werd. De relatieve coulance van de Nederlandse regering in de houding ten opzichte van Duitsland was er vooral uit eigenbelang.

Die houding werd door de bevolking grotendeels overgenomen, zo laat Wielenga zien

⁹⁵ Blom, "Jaren van tucht en ascese," 325-327.

⁹⁶ Blom, "Jaren van tucht en ascese," 329-330.

⁹⁷ Friso Wielenga, *Van vijand tot bondgenoot: Nederland en Duitsland na 1945* (Amsterdam: Boom, 1999).

⁹⁸ Friso Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 19-20.

aan de hand van enquêtes. Nederlanders lieten hun onvriendelijkheid tegenover het Duitse volk in de jaren na de oorlog in rap tempo varen. Tussen 1947 en 1953 nam het percentage Nederlanders dat aangaf 'onvriendelijk' te staan af van 53% naar slechts 17%. In 1953 gaf 53% van de Nederlanders zelfs aan vriendelijk te staan tegenover de oosterburen.⁹⁹ Die verandering is opvallend, omdat het percentage mensen dat 'onvriendelijk' aangaf op de enquête in 1947 alleen in Frankrijk nog hoger was dan in Nederland.¹⁰⁰

Er bestonden naast deze toenadering in Nederland vlak na de oorlog natuurlijk ook sterke anti-Duitse gevoelens, het verlangen naar bestraffing en de wens om vergoeding voor de oorlogsschade te krijgen. De regering moest rekening houden met deze gevoelens maar tegelijk had ze sterk de wens om een economisch sterk Duitsland als bondgenoot terug te krijgen.¹⁰¹

De gematigde opstelling van de Nederlandse regering tegen Duitsland en Duitsers kende een aantal uitzonderingen. Zo werd in augustus 1945 door de minister van Justitie besloten dat alle in Nederland woonachtige Duitsers het land uitgezet moesten worden. Niet alleen diegenen die de bezetter hadden geholpen, maar ook zij die er niets mee te maken hadden gehad. Dit plan kon onder een deel van de bevolking op steun rekenen, maar een ander deel kwam ertegen in protest. Vooral uit de hoek van de katholieke kerk waren er stemmen die zich sterk tegen het uitzettingsbeleid uitspraken. Uiteindelijk werd het plan in 1948 laten varen, maar voor die tijd zijn er nog wel enkele honderden Duitsers uitgezet.¹⁰² Er bestonden dus vrij sterke anti-Duitse sentimenten en vergeldingsgevoelens, maar er waren ook Nederlanders die zich daartegen verzetten

De anti-Duitse gevoelens worden in de jaren vijftig nog iets makkelijker pragmatisch opzijgeschoven vanwege het nieuwe gevaar: een oorlog met de Sovjetunie. West-Duitsland zou daarin een bondgenoot van Nederland moeten zijn, wat Duitse herbewapening plots bespreekbaar maakte. Wielenga schrijft dat dankzij dit militaire belang "het overbelichten van problemen werd vermeden".¹⁰³ Dit ging wel enigszins in tegen een deel van de beeldvorming over Duitsland en de Duitsers in deze jaren, die nog wel negatief generaliserend was.¹⁰⁴

Het pragmatisme op het gebied van samenwerken vanuit economisch en militair belang werd onder de Nederlandse bevolking grotendeels gedeeld.¹⁰⁵ Dat betekent echter niet dat er onder de gehele bevolking tijdens de gehele onderzoeksperiode sympathie voor de Duitse bevolking bestond. Toen Duitsers in 1954 voor het eerst weer zonder visum naar

⁹⁹ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 293.

¹⁰⁰ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 292.

¹⁰¹ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 21.

¹⁰² Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 33.

¹⁰³ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 55.

¹⁰⁴ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 56.

¹⁰⁵ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 292-294.

Nederland mochten rijden werden zij opgewacht door een klein groepje Nederlanders die pamfletten uitdeelden met de tekst “Deutsche nicht erwünscht”. En in de jaren zestig leefden de anti-Duitse sentimenten op. De ophef rondom het huwelijk tussen Beatrix en de Duitse Claus is hiervan een goed voorbeeld.¹⁰⁶ Nederland besepte dat het Duitsland nodig had, maar de boosheid en haat over de oorlog bleef daarnaast meespelen.

Wat betekent dit voor mijn onderzoek?

Op basis van de opgestelde historiografie ligt het in de lijn der verwachting dat *Politiek en Cultuur* zeer ontevreden zal zijn over de nationale herinneringscultuur, terwijl *Panorama* zich waarschijnlijk meer conformeert aan deze cultuur. De communisten werden uitgesloten van de nationale herinneringscultuur en hadden een sterke afkeer tegen West-Duitsland vanwege de spanningen van de Koude Oorlog. *Panorama* was ondertussen een blad dat zich profileerde als het tijdschrift voor elke Nederlander. Zij zullen zich daarom waarschijnlijk kunnen vinden in het narratief van de nationale herinneringscultuur, waarin de nadruk wordt gelegd op de gedeelde ervaringen van de Nederlanders.

¹⁰⁶ Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 283.

Aard van de bronnen

Voor mijn onderzoek naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de populaire cultuur in de twee decennia na 1945 beperk ik me tot twee publiekstijdschriften, waarbij ik begin met de *Panorama*. Dat tijdschrift was aan het begin van mijn onderzoeksperiode nog niet het mannenblad dat het vandaag is. De *Panorama*, uitgegeven door uitgeverij Spaarnestad, was een weekblad voor het hele gezin. De artikelen in *Panorama* konden dus door jong en oud, en door man en vrouw gelezen worden. Het tijdschrift paste niet bij een specifieke zuil.¹⁰⁷ Het blad zal daarom waarschijnlijk een beeld van de oorlog schetsen waarin zo veel mogelijk Nederlanders zich kunnen vinden. Het feit dat er geen affiliatie met een bepaalde zuil was, betekent natuurlijk niet dat de artikelen in de *Panorama* neutraal waren of representatief zijn voor heel Nederland, maar in tegenstelling tot het andere tijdschrift uit dit onderzoek, *Politiek en Cultuur*, is de insteek van het blad niet politiek. Later in de onderzoeksperiode verandert de stijl van *Panorama* langzaam. In 1965 was de toon “kritisch en tegelijkertijd vrolijk en lichtvoetig”.¹⁰⁸ Het blad bevond zich dus middenin de transitie van gezinsblad naar mannenblad. *Panorama* had op dat moment een oplage van 364.000 exemplaren.¹⁰⁹

Van belang voor de beeldvorming over de oorlog is de rol van het blad *Panorama* zelf tijdens de oorlog. Het bleef namelijk gewoon verschijnen tijdens de bezetting en stond dus, net als alle andere publicaties die besloten de productie niet te staken, onder Duitse controle. In eerste instantie leek het blad zich nog enigszins te verzetten tegen de bezetter; de voorkant van de eerste *Panorama* die verscheen na de Duitse inval werd gesierd door een portret van Willem van Oranje, bij wijze van stil protest van de redactie. Dat verzet was van korte duur, aangezien het blad al snel onder controle kwam te staan van de propagandamachine van Joseph Goebbels.¹¹⁰ Het eerste wat de Duitse bezetter in 1940 in de *Panorama* liet publiceren was een korte mededeling: de Duitse autoriteiten zouden de productie van de Nederlandse bladen overnemen, maar daarbij niet aan censuur doen. De redactie van de *Panorama* schrijft daar in 2013 over: “Ruim vier jaar lang lieten wij onze pagina’s door de Duitsers gebruiken om een volstrekt vals, en soms zelfs lachwekkend eenzijdig beeld te schetsen van de stand van de wereld.”¹¹¹ De vooroorlogse formule van *Panorama* van gezellige reportages voor het hele gezin werd tijdens de oorlogsjaren dus

¹⁰⁷ Joan Hemels en Renée Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland: Bibliografie, Deel 2 Band B 1945-1995* (Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1997), 847-863.

¹⁰⁸ Hemels en Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland Deel 2 Band 2*, 858.

¹⁰⁹ Hemels en Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland Deel 2 Band 2*, 847.

¹¹⁰ Hemels en Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland Deel 2 Band 2*, 854-855.

¹¹¹ “Foute oorlogsverleden van Panorama,” *Panorama*, 3 mei 2013, <https://panorama.nl/entertainment/bizar/foute-oorlogsverleden-van-panorama>

aangevuld met Duitse propaganda.¹¹² Uit mijn onderzoek moet blijken of de redactie dit verleden negeert of juist niet, of dat zij er misschien op een andere manier door beïnvloed werden. Het laatste oorlogsnummer verschijnt op 14 september 1944 en dankzij de papierschaarste wordt de *Panorama* pas op 7 juni 1946 weer uitgegeven. Het blad verschijnt vanaf die datum tot en met augustus 1948 nog tweewekelijks, de rest van mijn onderzoeksperiode verschijnt het weer wekelijks.

Naast *Panorama* ga ik gebruikmaken van communistische maandblad *Politiek en Cultuur*. Het tijdschrift werd in de oorlog door de bezetter verboden en de gehele redactie van het blad werd omgebracht. Het blad was een uitgave van de CPN.¹¹³ Het verschilt daardoor van *Panorama*, dat onafhankelijk van politieke instanties is. Een vergelijking tussen deze twee bronnen is desalniettemin een logische. Zoals in de historiografie beschreven is, leefden de Nederlandse communisten in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw sterk geïsoleerd van de rest van de samenleving. Zij hadden hun eigen boeken, muziek, kranten en tijdschriften en consumeerden daarbuiten vrijwel geen andere media. *Politiek en Cultuur* is daarom de meest geschikte bron voor een onderzoek naar beeldvorming in tijdschriften toegepast op de communisten. Niet alleen omdat zij enkel dit tijdschrift lazen, naast misschien nog een communistisch vrouwenblad, maar ook omdat het blad de communistische levensstijl weergeeft. De scheiding tussen politiek, privé en openbaar was voor de communisten in de jaren vijftig en zestig volledig opgeheven.¹¹⁴ Een gezellig tijdschrift was er dan ook niet, 'simpel' vermaak zoals televisie, spelletjes en uitgaan waren uit den boze.¹¹⁵ Het leven was ingericht op de klassenstrijd, zonder afleidingen daarvan.¹¹⁶ Zoals *Panorama* dus aangepast was op het Nederlandse gezinsleven, was *Politiek en Cultuur* aangepast op deze communistische levensstijl.

De Nederlandse communisten vormen in de context van herinnering aan de Tweede Wereldoorlog een zeer interessant onderzoeksonderwerp. De communisten werden in de nationale herinnering gemarginaliseerd. Zelf zijn de Nederlandse communisten ook zeer kritisch op de manier waarop wordt omgegaan met de herinnering van de oorlog in Nederland. Daarom wil ik onderzoeken op welke manier de Nederlandse communisten een herinnering vormgeven waaruit zij door de rest van het land worden weggepoetst, terwijl deze herinnering juist belangrijk gevonden wordt door de communisten. Er kleven echter wel

¹¹² "Foute oorlogsverleden van Panorama," *Panorama*.

¹¹³ "Repository Publicaties Nederlandse Politieke Partijen," Rijksuniversiteit Groningen, <http://pubnpp.eldoc.ub.rug.nl/root/tijdschrift/PolitiekenCultuur/>.

¹¹⁴ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 151.

¹¹⁵ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 147.

¹¹⁶ Withuis, *De jurk van de kosmonaute*, 150.

moeilijkheden aan het vergelijken van twee zeer uiteenlopende tijdschriften. In de volgende paragraaf zal ik uitleggen op welke manier ik deze vergelijking alsnog kan maken.

Onderzoeksmethode

Mijn onderzoek naar de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in Nederland doe ik aan de hand van primair bronnenonderzoek. Van de beide tijdschriften die ik heb geselecteerd is het volledige archief van de onderzoeksperiode nog beschikbaar. Alle benodigde exemplaren van *Panorama* zijn in de Koninklijke Bibliotheek te Den Haag op microfilm in te zien. *Politiek en Cultuur* is online in te zien via de Repository Publicaties Nederlandse Politieke Partijen van de Rijksuniversiteit Groningen.

Zoals eerder benoemd schuilt de moeilijkheid van dit onderzoek in de afwijkende aard van de bronnen die ik vergelijk. In *Panorama* gaan artikelen in zijn geheel over bijvoorbeeld één slag uit de Tweede Wereldoorlog of de belevenissen van een Engelse piloot. In *Politiek en Cultuur* zullen dit soort artikelen niet terugkomen. Dat tijdschrift is gevuld met betogen over politiek onderwerpen van dat moment. Vaak gaan die betogen bijvoorbeeld over de Duitse herbewapening, het gevaar van een nieuwe oorlog of de herleving van het fascisme. Dat is geen makkelijke vergelijking, maar door de artikelen onder te verdelen in vier thema's is die vergelijking wel degelijk mogelijk. Beide hoofdstukken zijn hierdoor in vier paragrafen ingedeeld, waarbij ik in elke paragraaf één thema uitwerk. De invulling van de thema's heb ik bepaald door te inventariseren welke onderwerpen in de artikelen het meest terugkwamen, en aan de hand van interessante ontwikkelingen die ik in de historiografie heb waargenomen. Het eerste thema dat ik bepaald heb, is "Holocaust". Uit de historiografie blijkt dat er rond het begin van de jaren zestig voor het eerst op grotere schaal aandacht voor de Holocaust kwam in Nederland. In *Panorama* is het interessant om te onderzoeken welk effect deze ommekeer in de herinneringscultuur heeft op de tijdschriftartikelen. Tegelijkertijd vaart *Politiek en Cultuur* meer een eigen koers en kan ik onderzoeken of zij daarbij de Holocaust al eerder benoemen dan *Panorama*. Het volgende thema is "verzet en geallieerde soldaten". Dat thema heb ik op deze manier afgebakend omdat er over deze twee groepen op een vergelijkbare manier wordt geschreven. Zij zijn de helden die moedig streden tegen het kwade. Opoffering is een belangrijk thema in herdenkingen en in de tijdschriftartikelen over verzetsmensen en geallieerde soldaten: zij zijn gestorven voor onze vrijheid. De tijdschriften zullen verschillende helden vereren. Waar *Panorama* de 'conventionele' helden van het meer nationalistisch gemotiveerde verzet en de Amerikaanse en Engelse soldaten vereert, richt *Politiek en Cultuur* zich op communistische verzetshelden en Sovjetsoldaten.

In de herinnering aan de oorlog lag de nadruk sterk op de tegenstelling tussen goed en fout. Tegenover een thema over 'helden' staat dus ook een thema over de vijand: de nazi's en Duitsers. Ik heb ervoor gekozen om 'gewone' Duitsers hierbij apart te benoemen om het onderscheid tussen nazi's en het gehele Duitse volk te benadrukken. Er wordt op verschillende manieren over nazi's en gewone Duitsers geschreven, maar beide groepen

vallen onder de categorie 'vijand'. Ik onderzoek hierbij de toon die wordt gehanteerd jegens nazi's en Duitsers en de oorzaken van veranderingen in die toon door de jaren heen, en de verschillen tussen het communistische oogpunt en de meer mainstream beeldvorming uit *Panorama*. Het laatste thema dat ik hanteer is het thema "Herdenken van de oorlog". Deze artikelen gaan over het herdenken van de oorlog en de lessen die we volgens de redacties van beide tijdschriften van de oorlog moeten leren. Beide tijdschriften schrijven in hun meinummers vaak herdenkingsartikelen, maar ook opiniestukken over de 4 mei-herdenking. In deze artikelen onderzoek ik welke kritiek de redacties op de oorlogsherdenkingen hebben of hoe zij zich juist aan de herinneringscultuur conformeren, en welke lessen er volgens hen uit de oorlog getrokken moeten worden. De Nederlandse communisten waren ontevreden vanwege de bemoeilijking van de organisatie van hun eigen herdenkingen. In *Politiek en Cultuur* onderzoek ik welke redenen de communisten zelf aanvoeren voor de strijd van de Nederlandse regering tegen hun herdenkingen, en hoe de communisten aankeken tegen de invulling van de bestaande 4 mei-herdenking. Door per thema te analyseren hoe er over een bepaald onderwerp werd geschreven in beide tijdschriften en door ontwikkelingen binnen de onderzoeksperiode uit te lichten, kunnen de tijdschriften vergeleken worden.

Ik kies ervoor om de term 'Holocaust' te hanteren, ondanks het feit dat die term tijdens mijn onderzoeksperiode nog niet gebruikt werd. Ik doe dit omdat ik het woord 'Holocaust' op deze manier als overkoepelende term kan gebruiken die wijst op vermeldingen van Jodenvervolging, antisemitisme, concentratiekampen, gaskamers, Arisch superioriteitsdenken, et cetera.

In verband met de enorme beschikbaarheid aan materiaal heb ik ervoor gekozen een selectiemethode te hanteren. Van *Panorama* lees ik het nummer van de week van 25 februari, de laatste twee uitgaves van april en de eerste twee van mei van iedere jaargang in mijn onderzoeksperiode. Van *Politiek en Cultuur* lees ik alle februari-, april- en meinummers. De keuze voor deze maanden heb ik gehanteerd vanwege de significantie van deze maanden in de herinneringscultuur. Begin mei zijn de Dodenherdenking en Bevrijdingsdag, waardoor in de weken daaromheen veel aandacht is voor de Tweede Wereldoorlog. Dat bleek ook toen ik ter inventarisatie een aantal volledige jaargangen van *Panorama* doornam.¹¹⁷ Het zwaartepunt van de oorlogsartikelen lag zeer duidelijk in april en mei. Ik onderzoek daarnaast artikelen uit februari, met het oog op de herinnering aan de Februaristaking. Voor de communisten is de herdenking van de Februaristaking een belangrijk onderdeel van de herinnering aan de oorlog. Het is interessant om te zien op

¹¹⁷ De jaargangen van de lustrumjaren binnen de onderzoeksperiode heb ik in zijn geheel doorgenomen. Buiten de maanden april-mei vond ik in deze jaargangen bij elkaar opgeteld slechts drie artikelen over de oorlog (die ik niet in dit onderzoek heb meegenomen), terwijl er in de april- en meinummers van deze jaren in totaal achttien artikelen over de oorlog gingen.

welke manier zij omgaan met de tegenwerkingen die zij ondervinden bij deze herdenking, en ik ben benieuwd of er in Panorama ook aandacht is voor de Februaristaking.

Ik noteer van elk artikel de gehanteerde toon, het onderwerp, de hoofdrolspelers, het jaar van de beschreven gebeurtenis en of er sprake is van een vermelding van de Holocaust. De gehanteerde toon van het artikel verdeel ik in de categorieën: eerbiedig, heroïsch, informerend en kritisch. Eerbiedige artikelen zijn artikelen waarin sterk duidelijk wordt dat de auteur op een ingetogen manier een bewonderende houding aanneemt. Dit in tegenstelling tot heroïsche artikelen, die ook bewonderend van aard zijn maar waarbij er ook aandacht is voor spektakel en heldendaden. Kritische artikelen zijn artikelen die kritiek uiten op de invulling van herdenkingen of die vol afschuw de misdaden van de nazi's beschrijven. Informerende artikelen vertellen de lezer wat er gebeurd is, zonder dat de auteur een kritische of bewonderende houding inneemt.

Op basis van de gegevens die ik verzamel kan ik niet alleen een vergelijking maken tussen beide tijdschriften, maar ook ontwikkelingen binnen de tijdschriften zélf weergeven. Zo kan ik bijvoorbeeld weernemen of er, zoals in de nationale herinneringscultuur, begin jaren zestig een verandering plaatsvindt met betrekking tot het schrijven over de Holocaust. Ook in de andere genoteerde data zoek ik naar trends, die ik probeer in verband te brengen met ontwikkelingen die ik opmerk in de tijdschriften zelf en die uit de historiografie zijn gebleken. Uit deze kwalitatieve analyse volgt een lijn die ik aan de hand van kwalitatieve analyses verder uitleg en onderbouw.

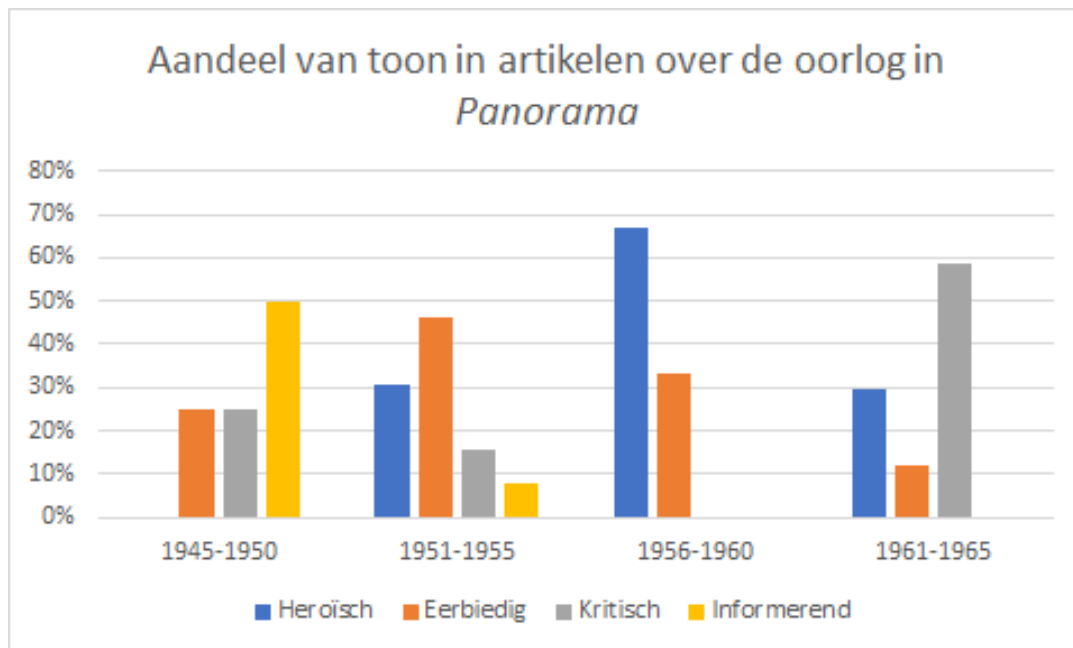
Voor alle vier de thema's laat ik aan het begin van de paragraaf zien tot welke kwantitatieve bevindingen ik ben gekomen. Soms maak ik daarvoor gebruik van grafieken, waarbij ik ervoor gekozen heb om periodes van vijf jaar weer te geven zodat trends beter zichtbaar worden. Dit omdat er per jaar vaak maar twee tot vier artikelen beschikbaar zijn: een vergelijking van bijvoorbeeld de toon van artikelen door de jaren heen wordt zo erg lastig, omdat er steeds maar één of twee artikelen per jaar dezelfde toon zullen hebben. Bij een indeling per vijf jaar worden trends over een langere periode daarom beter duidelijk. Nadat ik het algemene beeld heb uiteengezet, demonstreer ik aan de hand van voorbeelden uit de artikelen hoe dit beeld in de praktijk vorm krijgt en waaruit dit beeld te verklaren valt. Aan het eind van elke paragraaf volgt een deelconclusie. Uit die vier deelconclusies is een conclusie te trekken voor het gehele hoofdstuk, de conclusies van de hoofdstukken kunnen uiteindelijk gecombineerd en vergeleken worden voor een algehele conclusie.

Panorama en *Politiek en Cultuur* zijn dus interessante tijdschriften voor een onderzoek naar deze onderwerpen, omdat ze twee zeer uiteenlopende standpunten vertegenwoordigen. *Panorama* was een blad dat zo veel mogelijk Nederlandse gezinnen wilde aanspreken. Het blad past binnen het 'mainstream' discours en een onderzoek hiernaar leert ons over de manier waarop de nationale herinneringscultuur vormgegeven kon

worden in populaire media. *Politiek en Cultuur* staat hier lijnrecht tegenover. Het is het tijdschrift van een groep verstoelingen binnen de Nederlandse maatschappij, die ontevreden was op de manier waarop Nederland bestuurd werd en over het felle anticommunisme in Nederland tijdens de Koude Oorlog.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in *Panorama* tussen 1945 en 1965

Panorama was tijdens mijn onderzoeksperiode zoals beschreven een blad voor het hele gezin met toegankelijke artikelen die werden voorzien van veel foto's. Daarbij horen ook artikelen over de Tweede Wereldoorlog: in totaal vond ik 52 artikelen over de Tweede Wereldoorlog in de door mij geselecteerde nummers. *Panorama* plaatste zowel spannende verhalen als informerende artikelen over de oorlog en over de nasleep van de oorlog. In de spannende verhalen volgt de lezer de avonturen van een geallieerde soldaat of spion. Tien van de 52 artikelen nemen deze vorm aan, maar voor het beeld van de oorlog zijn de artikelen erg bepalend omdat ze vaak over meerdere nummers uitgespreid worden. Andere frequent voorkomende onderwerpen zijn artikelen over veldslagen (9 artikelen), nazi's en de Wehrmacht (12 artikelen) en het herdenken van de oorlog (10 artikelen). Aan het einde van de onderzoeksperiode begint *Panorama* aan een transformatie. Het brave gezinsblad wordt minder braaf, en uiteindelijk zal het in de jaren '70 veranderd zijn in een mannenblad. Die verandering lijkt mee te spelen bij vergelijking van de toon van de artikelen over de oorlog in *Panorama* van voor en na 1960. In de eerste jaren na de oorlog plaatst *Panorama* veel informerende en eerbiedige artikelen. In deze periode worden er bijna geen kritische artikelen geplaatst over de oorlog en oorlogshedenkingen. Naarmate de tijd vordert neemt het aandeel spannende, heroïsche verhalen toe. Dit betreft vooral artikelen over geallieerde soldaten en verzetshelden die dapper ten strijde trekken tegen de nazi's. Vooral vanaf 1955 neemt het aantal van dit soort verhalen sterk toe, na 1960 blijven heroïsche verhalen een belangrijk aandeel behouden maar komt er ook steeds meer ruimte voor kritiek in *Panorama*. In *figuur 1* is deze verandering goed terug te zien. Het aantal informerende verhalen neemt tijdens de onderzoeksperiode sterk af. Deze artikelen worden vooral vervangen door heroïsche verhalen en in de eerste helft van de jaren zestig komt daarbij nog ruimte voor kritische artikelen.

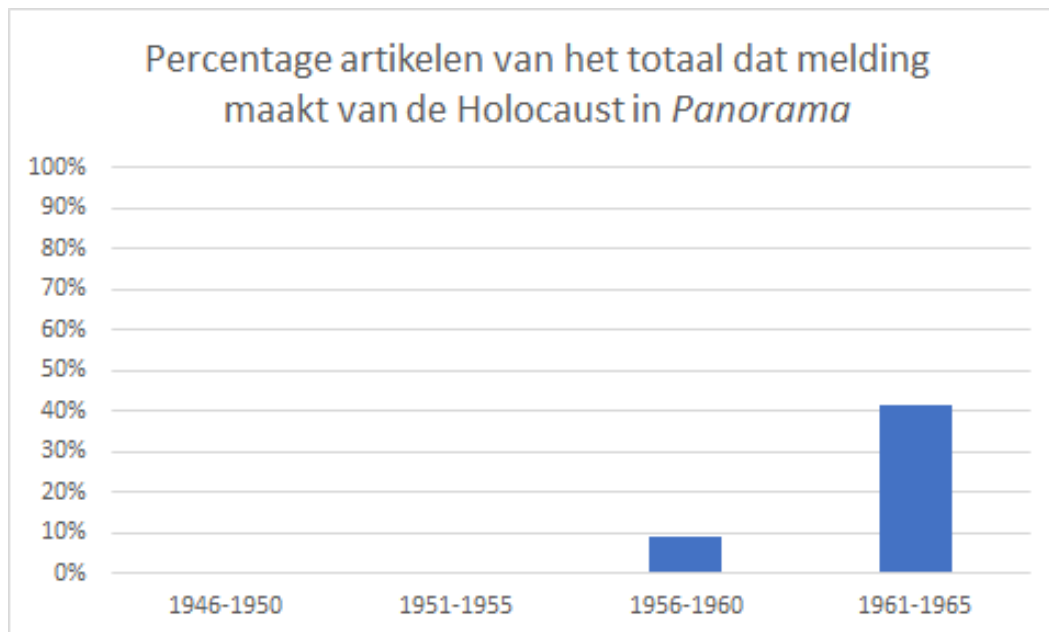
Figuur 1: De veranderingen in de toon die redacteuren van *Panorama* hanteren wanneer zij over de oorlog schrijven tussen 1945 en 1965.

Holocaust

De beeldvorming van de Holocaust in de door mij geanalyseerde artikelen uit *Panorama* maakt tijdens de periode 1945-1965 een drastische verandering door. In de jaren tot 1961 wordt nauwelijks over de Holocaust geschreven, maar in de jaren 1961-1965 is er in zeven van de zeventien artikelen over de oorlog een verwijzing naar de Holocaust te vinden. Drie artikelen gaan expliciet op de Holocaust in, inclusief foto's van de concentratiekampen en meerdere bladzijden gevuld met tekst over de gruweldaden die in de kampen plaatsvonden. Dit vormt een groot contrast met de artikelen uit *Panorama* tussen 1948 en 1960. In al deze jaren wordt in de onderzochte nummers slechts één keer vermeld dat joden werden afgevoerd, in maar één artikel komt het woord "Arisch" voor en ook het woord "vernietigingskampen" komt slechts één keer voor.¹¹⁸ In *figuur 2* is de plotselinge verandering in *Panorama* sterk terug te zien.

¹¹⁸ W. Gerwig, "Een straat draagt zijn naam," *Panorama* 4 mei 1957, 4-6.

"Nimmer een standbeeld voor Adolf Hitler," *Panorama* 30 april 1955, 2-5.

Figuur 2: Het percentage van artikelen over de oorlog in Panorama tussen 1945 en 1965 waarin de Holocaust ten minste één keer expliciet benoemd wordt.

Het vermijden van de Holocaust gebeurt tussen 1948 en 1960 meestal door over onderwerpen te schrijven die geen directe link met de Holocaust hebben. Zo wordt er veel over veldslagen en soldaten geschreven: in de door mij geselecteerde artikelen uit de periode van 1948 tot 1960 worden 33 artikelen over de oorlog in *Panorama* geplaatst, waarvan er zeven artikelen over veldslagen gaan. Daarnaast is ook het Nederlandse verzet een veelvuldig terugkerend onderwerp, waarbij het helpen van onderduikers bijna niet aan bod komt. Als dat al aan bod komt, gaat het over verzetsmensen die onderduiken.¹¹⁹ Onderwerpen waarbij het voor de hand ligt om over de Holocaust te schrijven, worden veelal vermeden. Zo wordt weinig over nazi-kopstukken geschreven die een rol speelden in de Holocaust.

Soms wordt er echter wél over onderwerpen geschreven waarbij het logisch zou zijn om over de Holocaust te schrijven. In deze artikelen wordt de Holocaust ook verzwegen of zelfs opzichtig vermeden. Zo zijn er twee artikelen over geroofde kunstschaten, maar in beide artikelen wordt het niet duidelijk van wie de kunst precies geroofd is. Pas in 1957 wordt voor het eerst geschreven over joden die afgevoerd worden naar concentratiekampen.¹²⁰ Dat is pas een voorbode van de echte ommekeer, die in 1961 plaatsvindt. Vanaf dat jaar lijkt het taboe op de Holocaust in *Panorama* als sneeuw voor de zon verdwenen. De artikelen uit de jaren '61 tot en met '65 gaan vaker over nazi-kopstukken en het Duitse volk, waarin er een aantal keren zeer uitgebreid wordt geschreven over de Holocaust. Tot in detail wordt

¹¹⁹ Herman de Jongh, "Heldendom van A tot Z," *Panorama* 6 mei 1960, 9-13.

¹²⁰ W. Gerwig, "Een straat draagt zijn naam," *Panorama* 4 mei 1957, 4-6.

beschreven hoe onmenselijk de concentratiekampen waren. Ook de antisemitische beweegredenen van de nazi's komen daarbij expliciet aan bod.¹²¹

Een voorbeeld van een artikel uit de periode waarin de Holocaust nog vermeden werd, is "Een verrukkelijk bombardement" uit de *Panorama* van 23 april 1955.¹²² Het artikel gaat over de beëindiging van de hongerwinter. Tijdens de laatste dagen van april 1945 waren talloze Engelse en Amerikaanse vliegtuigen naar Nederland gevlogen om voedseldroppingen uit te voeren. De auteur van het artikel verwoordt het einde van de hongerwinter als volgt:

"Duizenden Engelse en Amerikaanse bommenwerpers vlogen ongehinderd het land binnen en maakten in vlucht na vlucht een einde aan het monsterlijkste plan dat in Berlijn ooit uitgebroed werd ten bate van het "bloedverwante" volk aan de Noordzee."¹²³

De auteur laat dus duidelijk blijken dat het afsnijden van de voedselvoorziening van West-Nederland in het laatste jaar van de oorlog de grootste gruweldaad is waar Nederland door de bezetter aan is onderworpen. Door de hongerwinter te bestempelen als "het monsterlijkste plan", wordt het leed van "het Nederlandse volk" impliciet verheven boven het leed van de slachtoffers van de Holocaust. De auteur van het artikel zal misschien niet bewust de vergelijking tussen de twee plannen gemaakt hebben, maar het vermijden van de Holocaust is opvallend.

Een ander artikel waarin de Holocaust op opvallende wijze vermeden wordt is de openingscolumn van de *Panorama* van 4 mei 1951.¹²⁴ In deze column is te lezen:

"In februari 1941 was in Amsterdam een razzia gehouden, die de hoofdstad in opstand bracht. Precies twee jaar later hadden door het ganse land geüniformeerde mensenjagers zoons, broers, vrienden – jonge vaderlanders uit huizen, scholen, kantoren en fabrieken gesleept. Niet aan één, maar aan alle provincies had de bezetter zich getoond in zijn ware, wrede gedaante. En er was geen bevolkingsgroep, die niet de behoefte voelde zich los te rukken uit de wurgende greep van de voortdurende dreiging."¹²⁵

In eerste instantie lijkt dit deel van de column over de Holocaust te gaan. De razzia en de daaropvolgende Februaristaking hebben sterk met de Holocaust te maken, en met de "geüniformeerde mensenjagers" lijkt de auteur te verwijzen naar de Gestapo die talloze joden oppakte. Maar, in plaats van de joodse slachtoffers te benoemen, kiest de auteur

¹²¹ Onder anderen: Henk de Mari, "Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele," *Panorama* 6 mei 1961, 45-48. En: Onbekende redacteur *Panorama*, "Terug naar de barbaren," *Panorama* 28 april 1962, 53. En: Bob van Dijk, "De advocaat van de duivel kwam naar Den Haag," *Panorama* 4 mei 1963, 30-33.

¹²² D. Hendrikse, "Een verrukkelijk Bombardement," *Panorama* 23 april 1955, 20-23.

¹²³ D. Hendrikse, "Een verrukkelijk Bombardement," 21.

¹²⁴ Redactie *Panorama*, "Van achter de redactietafel," *Panorama* 4 mei 1951, 1.

¹²⁵ *Panorama*, "Van achter de redactietafel," 1.

ervoor om over de gehele Nederlandse bevolking als slachtoffergroep te schrijven. Er wordt geschreven dat er geen bevolkingsgroep was die zich niet wilde onttrekken aan de greep van de bezetter. Als dat zo is, dan zou het onrechtmatig zijn om te claimen dat een groep meer geleden heeft onder de oorlog dan de rest van Nederland.

Doordat de Holocaust weinig ter sprake komt, is de houding tegenover Duitsers vóór 1961 in *Panorama* in het algemeen een stuk gematigder dan in de jaren daarna. Dat wil niet zeggen dat er in de jaren 1948-1960 expliciet positief werd geschreven over Duitsers. De nadruk van de kritiek lag in deze jaren vooral op het financiële gewin waar de nazi's op uit waren, in plaats van op de Holocaust.

Een voorbeeld daarvan is het artikel "Goud en Edelstenen werden achterhaald".¹²⁶ Het artikel beslaat twee pagina's en bestaat uit foto's van geroofde kunstschaten met daarnaast een tekstvak. In dat tekstvak is een verhaal te lezen over de juwelier van Hermann Göring. In het artikel staat een foto geplaatst van een bak vol met gestolen trouwringen van Holocaustslachtoffers. Hierbij staat wel te lezen dat "elke ring voor een mensenleven staat", maar wie deze mensen waren of waar ze gestorven zijn wordt niet vermeld.¹²⁷ Er wordt vooral kritiek geuit op de zelfverrijking van de nazi's. Zo wordt er geschreven over "orgieën van pralerij" en er wordt graag vermeld dat een voor Göring gesmede teenring voorzien moest worden van een verstelbare open band, die uit kon rekken wanneer Görings teen opzwol tijdens het verzwelgen van zijn diners. En ondertussen had Göring "altijd de mond vol van de opofferingen die het volk zich moest getroosten voor de overwinning".¹²⁸

Deze houding is exemplarisch voor de manier waarop de Holocaust in *Panorama* tot aan het uiterste einde van de jaren vijftig structureel niet vermeld wordt. De nazi's zijn slecht, maar vooral omdat ze zichzelf verrijkten over de rug van het arme Nederlandse volk, voor de misdaden van de Holocaust is geen aandacht. Het eerste artikel dat expliciet ingaat op de Holocaust is te vinden in de *Panorama* van 6 mei 1961.¹²⁹ In de eerste zestien jaar na de oorlog verschijnt er rondom de herdenking van de oorlog dus geen enkel artikel over de vernietigingskampen en de Holocaustslachtoffers. De verandering in 1961 is te verklaren vanuit de historiografie, waaruit blijkt dat er in de Nederlandse herinneringscultuur omtrent de Tweede Wereldoorlog vanaf het begin van de jaren zestig aandacht voor de Holocaust kwam. Die aandacht ontstond omdat er een nieuwe generatie zich aanbood, die tijdens de oorlog te jong waren geweest om er zelf een rol in gespeeld te hebben. Deze generatie durfde de kritische vragen te stellen die hun ouders vermeden.¹³⁰ Daarnaast lijkt het er ook

¹²⁶ Onbekende redacteur *Panorama*, "Goud en edelstenen werden achterhaald," *Panorama* 25 april 1950, 2-3.

¹²⁷ *Panorama*, "Goud en edelstenen," 2.

¹²⁸ *Panorama*, "Goud en edelstenen," 3.

¹²⁹ Henk de Mari, "Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele," *Panorama* 6 mei 1961, 45-48.

¹³⁰ Madelon de Keizer, "Inleiding," in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 15-16.

op dat het proces tegen Adolf Eichmann invloed had op de nieuwe aandacht voor de Holocaust. Hij werd gearresteerd in 1960 en zijn proces begon in april 1961, waarop in *Panorama* een maand later al voor het eerst een artikel verschijnt dat ingaat op de Holocaust, met in de inleiding een vermelding van het proces tegen Eichmann.¹³¹

Dit eerste artikel dat uitgebreid ingaat op de wantoestanden in de vernietigingskampen van de nazi's, is getiteld "Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele".¹³² Dit artikel is niet alleen interessant omdat het als eerste *Panorama*-artikel uitleg geeft over de Holocaust, maar ook omdat er melding wordt gemaakt van de overgang die Nederland op dat moment doormaakte met betrekking tot aandacht voor de Holocaust. Er staat te lezen:

"In de Nederlandse archieven voor oorlogsdocumentatie komt hij nauwelijks voor. In de Nederlandse literatuur over de nazismisdrijven wordt hij nagenoeg niet beschreven. (...) Maar in Jeruzalem en Tel Aviv, in Londen en Frankfurt liggen de dossiers al klaar."¹³³

Hier wordt door de auteur bevestigd dat er in Nederland vóór 1961 weinig aandacht was voor de misdaden van Joseph Mengele, die zoals de auteur schrijft "na de arrestatie van Adolf Eichmann nu de meest gezochte oorlogsmisdadiger is". Nederlanders weten volgens de auteur dus nog weinig van de verschrikkingen die Mengele op zijn geweten had, en via dit artikel zal hij die verschrikkingen aan de Nederlanders laten zien. Er wordt zeer expliciet uitgelegd wat er gebeurde in de kampen, tot in de gruwelijkste details. Dat doet de redacteur van *Panorama* aan de hand van een samenvatting van het ooggetuigenverslag van de Joods-Hongaarse arts dr. Nyiszli, die in Auschwitz gevangen zat en door Mengele werd gedwongen om als zijn assistent te werken. Opvallend is dat in *Panorama* niet wordt vermeld dat Nyiszli zelf Joods was en dus getuige moest zijn van de vernietiging van zijn eigen volk. Dit feit geeft het verhaal een zware lading en het is dan ook opvallend dat *Panorama* verzuimt hier aandacht aan te besteden. Nyiszli is in het vervolg van het verhaal vooral de stille ooggetuige, maar er wordt ook beschreven hoe hij een sectie verricht op een kinderlijkje. Er wordt verder geen waardeoordeel gegeven over de rol van Nyiszli zelf in dit verslag.

Hoewel de Joodse afkomst van dr. Nyiszli dus verzwegen wordt, besteedt het artikel wel degelijk aandacht aan de afkomst van de slachtoffers in de vernietigingskampen en aan het antisemitisme van de nazi's. In eerdere artikelen komen die beide onderwerpen niet ter sprake. In het artikel over Mengele wordt echter geschreven:

¹³¹ Henk de Mari, "Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele," *Panorama* 6 mei 1961, 45-48.

¹³² Henk de Mari, "Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele," *Panorama* 6 mei 1961, 45-48.

¹³³ De Mari, "Twintigduizend mark," 46.

“Hij haatte de joden, die het “Duitsland van zijn dagen ongeluk brachten”. (...) Als zesentwintigjarige kalkte hij met witte letters op de muren van Augsburg “Jude verrecke” en hij meende het. Hij was zelf een “ras-Ariër uit zuiver bloed””.¹³⁴

Waar de nazi's in oudere artikelen vooral economische motieven te hebben, wordt hier aandacht gegeven aan de antisemitische beweegredenen van de nazi's. Zo wordt steeds vermeld hoe koelbloedig en wreed Mengele en zijn medenazi's te werk gingen. “Ze praten en lachen. Misschien wel over de tweelingen en dwergen, voor wie de hand van Mengele een beweging naar rechts heeft gemaakt.”¹³⁵ Hiermee doelt de auteur op de slachtoffers van de wrede experimenten die Mengele uitvoerde. En: “Als het geluid van de doodsstrijd binnen verstomd is na vijf tot vijftien minuten, steekt dokter Mengele een nieuwe sigaret op.”¹³⁶ De auteur wil het contrast demonstreren tussen het onbeschrijflijke leed van de slachtoffers en de achteloosheid waarmee Mengele te werk gaat.

Om dat contrast nog verder te vergroten, worden de verschrikkelijkste verhalen uit de concentratiekampen beschreven. Er wordt geschreven over vermoorde kinderen, bulldozers die lijken opruimen en er wordt tot in detail uitgelegd hoe de experimenten van Mengele in zijn werk gingen. Het artikel eindigt met de constatering dat Mengele zich na het “werk” in Auschwitz vrolijk kon maken met zijn vrouw en met zijn honden, waarmee de onmenselijkheid van Mengele nog extra wordt benadrukt. Ook de bevrijding van Auschwitz komt nog aan bod, toen Mengele doodsbang was, “zoals al zijn slachtoffers tezamen geweest waren vlak voor hun dood”. Mengele ontsnapt echter en vlucht naar Argentinië, waar de Israëlische geheime dienst hem opjaagt “als een dier dat wanhopig naar een schuilplaats zoekt”.¹³⁷

Toen in de algemene herinneringscultuur begin jaren zestig meer aandacht voor de Holocaust begon te komen, nam *Panorama* die tendens over. Vanaf 1961 is de Holocaust niet langer een taboeonderwerp, maar wordt er juist in een aantal artikelen zeer uitgebreid en expliciet op deze misdaden van de nazi's ingegaan.¹³⁸ Deze verandering van onderwerp brengt ook een verandering in toon met zich mee in de geselecteerde artikelen. De auteurs gebruiken veel felle bewoordingen en maken zich veel kwader over de gebeurtenissen tijdens de oorlog dan in de jaren vóór 1961. Waar de redacteurs in eerdere jaren vooral op

¹³⁴ De Mari, “Twintigduizend mark,” 47.

¹³⁵ Ibid., 48

¹³⁶ Ibid., 48.

¹³⁷ De Mari, “Twintigduizend mark,” 48.

¹³⁸ Voorbeelden: : Henk de Mari, “Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele,” *Panorama* 6 mei 1961, 45-48. En: Onbekende redacteur *Panorama*, “Terug naar de barbaren,” *Panorama* 28 april 1962, 53. En: Bob van Dijk, “De advocaat van de duivel kwam naar Den Haag,” *Panorama* 4 mei 1963, 30-33. En: J. Klaarenbeek, “Ooggetuige van de vernietiging,” *Panorama* 24 april 1965, 12-17.

ironische wijze probeerden de nazi's belachelijk te maken, werd na 1961 geschreven over de misdaden tegen de mensheid die de nazi's begingen.

Duitsers en nazi's

Net zoals het beeld van de Holocaust in de geselecteerde artikelen van *Panorama*, veranderde ook de beeldvorming van Duitsers en nazi's in de twee decennia na de oorlog aanzienlijk. Doordat er steeds meer nadruk op de Holocaust kwam te liggen, was er steeds meer boosheid te vinden in artikelen over de nazi's en over het Duitse volk. Er werd in de jaren '48-zestig in *Panorama* niet bijzonder vaak over het Duitse volk geschreven, maar er was wel een aantal keren aandacht voor de 'goede Duitsers'. Hiermee doel ik op de Duitsers die de nazi's niet gesteund hadden, afstand hadden genomen van Hitler en misschien zelfs verzet hadden gepleegd tijdens de oorlog. In deze periode is er slechts één artikel dat ingaat op de volksaard van de Duitsers, waarover de auteur overigens vrij positief is.¹³⁹ Daarnaast zijn er nog vijf artikelen die een Duitse hoofdpersoon hebben. Twee artikelen daarvan gaan over Duitse soldaten en oorlogshandelingen, twee gaan er over nazi-kopstukken één gaat over een hooggeplaatste nazi die de partij van binnenuit had geprobeerd te saboteren.

In de jaren '61-'65 komen acht artikelen voor die gaan over nazi's of het Duitse volk. In deze vijf jaargangen verschijnen er in de geselecteerde nummers dus meer artikelen over nazi's en Duitsers dan in de voorgaande dertien jaren bij elkaar. De kwantitatieve toename is opvallend, maar de verandering in de toon van de artikelen is nog opvallender. Drie artikelen gaan over nazi-kopstukken, in al deze artikelen spat de woede van de bladzijden. Datzelfde geldt voor een artikel over Duitse studentenontgroeningen, waarbij de link met het nazisme centraal staat.¹⁴⁰ Daarnaast verschijnen drie negatieve opiniestukken over de Duitse volksaard in de rubriek "Panorama commentaar", en nog één artikel over de ontwikkelaar van de V-2 bom. In deze paragraaf zal ik uit beide perioden de meest kenmerkende delen van de artikelen selecteren en aan de hand daarvan verklaren waarom de toon jegens Duitsers dusdanig omsloeg in *Panorama*.

Het eerste artikel met aandacht voor het Duitse volk is "Door nieuw Nederlands grondgebied" uit 1949.¹⁴¹ In dit artikel schrijft *Panorama* over een gebied dat dankzij de Nederlands-Duitse grenscorrecties voortaan bij Nederland zal horen. Het artikel kent een gemoedelijke toon:

"We bestellen een glas bier en als even later een flesje voor ons staat, zien we tot onze verbazing, dat het afkomstig is van een Nederlandse brouwerij. Gisteren is de landdrost hier pas binnengekomen en de oude Nederlandse grens is officieel nog hermetisch

¹³⁹ Redactie *Panorama*, "Door nieuw Nederlands grondgebied," *Panorama* 12 mei 1949, 10-11.

¹⁴⁰ Redactie *Panorama*, "Terug naar de barbaren," *Panorama* 28 april 1962, 53.

¹⁴¹ Redactie *Panorama*, "Door nieuw Nederlands grondgebied," *Panorama* 12 mei 1949, 10-11.

gesloten. „Ach ja,” zegt de waardin lachend, „handelslui zijn handig.” We spreken hoog Duits met haar, want het „plat” dat hier de voertaal is, kunnen we moeilijk verstaan.”¹⁴²

De redacteuren reizen door het gebied en spreken verschillende ‘nieuwe Nederlanders’, waarbij de toon steeds vriendschappelijk is. Het valt de redacteuren verder op hoezeer het gebied verwaarloosd is. “De wegen zijn abominabel en de hygiënische toestanden laten alles te wensen over”, en “Het hele gebied is dertig jaar bij de rest van Nederland ten achter”.¹⁴³ Deze opmerkingen zijn allemaal specifiek gericht op het door Nederland geannexeerde gebied en niet op Duitsland als geheel.¹⁴⁴

In het artikel worden de mensen uit dit nieuwe Nederlandse grondgebied beschreven als ‘goede Duitsers’, die niets van Hitler en de nazi’s moesten weten. In dit artikel komt dat sentiment een aantal keren naar voren. Zo schrijft de redactie:

“Toch zijn de Zelfkanters op de “Pruus” (de Pruis, eigenlijk elke Duitser, die niet uit de streek komt) niet zeer gesteld. (...) De nazi’s konden hier nooit veel aanhang krijgen en sommige jongemannen hebben zelfs geprobeerd zich aan de dienstplicht te onttrekken door op Nederlands gebied onder te duiken. „Toch heeft Hitler gelijk gekregen.” zei een glunderende boerenzoon. „Hij heeft immers altijd gezegd, dat Nederland bij ons zou worden gevoegd en nu is het dan eindelijk gebeurd!”¹⁴⁵

Als er een ‘goede Duitser’ bestaat, moet er natuurlijk ook een ‘slechte Duitser’ zijn. Ook die komt in dit artikel voor. Het betreft de gevluchte Duitsers die uit Oost-Europa verjaagd waren door de Sovjettroepen en waarvan een enkeling probeerde een nieuw bestaan op te bouwen in het gebied aan de Nederlandse grens.

“De man, die wij spraken, hoopte bijvoorbeeld spoedig in Nederland weer zijn zaken te kunnen opnemen. Hij was natuurlijk altijd al tegen de nazi’s geweest, enzovoort, enzovoort. In zijn hele optreden was hij een typische Duitser en het was duidelijk dat hij met de Nederlandse wind wilde meewaaïen, zolang hij er zelf voordeel bij had, terwijl hij anders op alle mogelijke manieren zou proberen het nieuwe Nederlandse gezag zo veel mogelijk dwars te zitten.”¹⁴⁶

De Duitsers die door de nieuwe Nederlanders als “Pruus” worden omschreven, zijn nog steeds niet helemaal te vertrouwen. De slechte eigenschap die de Duitser het meest kenmerkt, is zijn egoïstische winstbejag. Duitsers zijn alleen maar uit op zelfverrijking, ten

¹⁴² *Panorama*, “Door nieuw Nederlands grondgebied,” 10.

¹⁴³ *Ibid.*, 10.

¹⁴⁴ *Ibid.*, 10.

¹⁴⁵ *Panorama*, “Door nieuw Nederlands grondgebied, 11.

¹⁴⁶ *Ibid.*, 11.

coste van alles en iedereen. Dit sentiment zien we terug in andere *Panorama*-stukken zoals “Goud en edelstenen werden achterhaald” en “De bunker van Seyss-Inquart”, waarin nazi-kopstukken worden bekritiseerd vanwege hun meedogenloze zucht naar rijkdom, maar dus ook in stukken over ‘de gewone man’ in Duitsland.¹⁴⁷ De aandacht voor de foute Duitser blijft in dit artikel echter bij deze ene paragraaf. In de rest van het artikel zijn de auteurs neutraal dan wel enigszins positief tegenover hun nieuwe landgenoten. De manier waarop deze Duitsers geaccepteerd worden doet denken aan de manier waarop in de publieke opinie de woede jegens de (West-)Duitsers al snel na de oorlog afnam. De Duitsers waren immers belangrijke bondgenoten in de beginnende strijd tegen de Sovjetunie.¹⁴⁸

De nadruk op goede Duitsers is in meerdere artikelen uit *Panorama* terug te vinden. In het artikel “Hitler’s meesterspion” uit de *Panorama* van 8 mei 1953 is het verhaal te lezen van Wilhelm Canaris, de leider van de spionage-afdeling van de nazi’s die tijdens de oorlog heeft geprobeerd het regime van binnenuit te saboteren.¹⁴⁹

Een ander opvallend gegeven uit “Hitler’s meesterspion” is dat het artikel niet vermeldt dat Canaris zich in 1939 tegen Hitler keerde nadat hij ooggetuige was van de moord op honderden Poolse Joden. De reden voor de ommezwaai van Canaris wordt niet vermeld:

“Canaris scheen in het geheim van gedachten te veranderen, want zijn warme sympathie voor alles wat de nazi’s ondernamen sloeg geleidelijk om in een intense haat tegen Hitler en zijn hele levenswerk. Waarschijnlijk zal nooit iemand kunnen doorgronden wat het geslepen en doortrapte genie heeft bewogen, om in opstand te komen tegen de huichelachtige Hitlerkliek, die leefde van moorden en onderkruipen.”¹⁵⁰

Canaris deed er volgens het artikel alles aan om de nazi’s van binnenuit te saboteren en hij was zo anti-nazi dat hij na zijn arrestatie uitriep “Dat zulke kinkels als jullie onze meesters zijn, is een belediging voor het hele Duitse volk!”.¹⁵¹ Het overgrote deel van het artikel gaat echter over de grootse prestaties van Canaris, ook in de tijd voordat hij zich tegen Hitler keerde.

Een voorbeeld van een artikel waarin de toon over Duitsers negatief is, is het artikel “Kanonnen leveren veel geld op” uit de *Panorama* van 29 april 1951.¹⁵² Ook hier ligt de

¹⁴⁷ Onbekende redacteur *Panorama*, “Goud en edelstenen werden achterhaald,” *Panorama* 25 april 1950, 2-3. En: Onbekende redacteur *Panorama*, “De bunker van Seyss Inquart,” *Panorama* 25 april 1950, 32.

¹⁴⁸ J.C.H. Blom, “Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950),” *BMGN - Low Countries Historical Review* 96, no.2 (1981): 300-333.

¹⁴⁹ Onbekende redacteur *Panorama*, “Hitler’s meesterspion,” *Panorama* 8 mei 1953, 16.

¹⁵⁰ *Panorama*, “Hitler’s meesterspion,” 16.

¹⁵¹ *Ibid.*, 16.

¹⁵² Onbekende redacteur *Panorama*, “Kanonnen leveren veel geld op,” *Panorama* 29 april 1951, 12-13.

nadruk op de hebzucht van de Duitsers. Het artikel gaat over de Krupp-staalfabriek, die tijdens de oorlog wapens produceerde voor de nazi's en daar veel geld aan verdiende.

“De twee producten, het kanon en het glanzende brok staal, karakteriseren overigens heel goed de onderneming, die een symbool was van de industriële groei en de militaire macht van Duitsland in de negentiende eeuw, waar achter het gedoe van blinkende sabels, dikke woorden en mallotige uniformaanbidding een macht tot ontwikkeling kwam, welke sterker zou blijken te zijn dan het hele glinsterende en kletterende Derde Rijk bij elkaar.”¹⁵³

Deze zin valt redelijk uit de toon bij de rest van de *Panorama*-artikelen die ik heb gelezen. De harde veroordelingen van het Duitse volk zien we zeker in het eerste decennium na de oorlog normaal gesproken niet terug in *Panorama*. Toch valt het artikel niet helemaal uit de toon in deze periode in *Panorama*. Er wordt namelijk sterk de nadruk gelegd op de rijkdom van de nazi's. Die nadruk komt hier bijvoorbeeld tot uiting in de zinsnede “glinsterende en kletterende Derde Rijk”.

“Later zijn de Hohenzollerns met al hun majesteit en gala-uniformen in het achterstraatje van de geschiedenis terechtgekomen, heeft Hitler bewezen wat een grote mond en slaafse gehoorzaamheid in Duitsland waard zijn, is in 1945 de ontzettende vergelding over het land gekomen en is het Duizendjarige rijk weer in allerlei staten en landjes uit elkaar gevallen.”¹⁵⁴

Ook in dit fragment is er aandacht voor de machtsbelustheid en vooral het financiële winstbejag van de Duitsers. Ook de verwaandheid van de nazi's en de uiteindelijke vernietiging van het Duizendjarige Rijk worden benadrukt. ‘Hoogmoed komt voor de val’, lijkt de boodschap te zijn. Opvallend aan dit stuk is dat de toon die gehanteerd wordt een stuk feller en kritischer is dan die van de meeste andere artikelen over Duitsers in de periode 1948-1961.

Over nazi-kopstukken en andere hooggeplaatste Duitsers, zoals de Krupp-familie, verschijnt een redelijk aantal artikelen in de door mij gemaakte selectie *Panorama*-nummers, maar over de Wehrmacht wordt vrij weinig geschreven. Als de soldaten voorkomen in de artikelen spelen zij meestal een bijrol, als de tegenstanders van de held van het verhaal. Er wordt in de bronnenselectie nooit ingegaan op een persoonlijk verhaal van een Wehrmachtsoldaat, in tegenstelling tot de vele verhalen over geallieerde soldaten.

Een artikel waarin Wehrmachtsoldaten wél een aanzienlijke rol spelen, is “Laatste wandaad in het hart van de hoofdstad” in de *Panorama* van 5 mei 1950.¹⁵⁵ Het artikel gaat

¹⁵³ *Panorama*, “Kanonnen,” 12.

¹⁵⁴ *Ibid.*, 12.

¹⁵⁵ J.F.A. Boer, “Laatste wandaad in het hart van de hoofdstad,” *Panorama* 5 mei 1950, 28-29.

over het drama dat zich op 7 mei 1945 op de Dam in Amsterdam afspeelde. Tijdens de vieringen van de bevrijding werd toen door Duitse soldaten het vuur geopend op de mensenmassa. De situatie ontstond na een schermutseling tussen de Binnenlandse Strijdkrachten en een aantal Duitse soldaten. Daarbij vielen schoten en tijdens de paniek die daarop volgde, gaf de Duitse oberleutnant Claasse zijn mannen de opdracht om de Dam schoon te vegen. Er vielen negentien burgerslachtoffers. Het *Panorama*-artikel "Laatste wandaad in het hart van de hoofdstad" geeft een overzicht van de gebeurtenissen die voorafgingen aan het drama en geeft vervolgens een uitgebreide beschrijving van de schietpartij zelf.¹⁵⁶

De Duitse soldaten worden in dit stuk wel duidelijk gepositioneerd als de vijand, maar omdat de oorzaken en aanleiding van het drama uitgebreid worden uitgelegd, ligt de nadruk niet op de kwaadaardigheid van de Duitsers. De gespannen sfeer en een onverhoopte samenloop van omstandigheden leidden tot deze daad van terreur, er wordt in het artikel niet gesteld dat de aanslag werd gepleegd uit wraak of haat. In latere jaren zien we in *Panorama* wél een beeld verschijnen waarin de Duitsers als monsters worden neergezet. Tijdens de laatste vijf jaren van mijn onderzoeksperiode wordt de mening over het Duitse volk in de geselecteerde *Panorama*-artikelen een stuk feller en negatiever. De redacteurs stonden in eerste instantie vrij positief of onverschillig tegenover de 'gewone Duitsers'. Vanaf 1961 verandert dat. In drie verschillende artikelen worden de slechte karaktereigenschappen van het Duitse volk beschreven door de *Panorama*-redactie. Het meest sprekende voorbeeld daarvan is "Terug naar de barbaren" uit 1962, over Duitse studentenontgroeningen.¹⁵⁷ Zoals de titel al doet vermoeden, gaat het artikel over de angst dat de Duitsers weer terug zullen keren naar hun barbaarsheid van de jaren 1933-1945. Naast het artikel staat een foto geplaatst van een aantal Duitse studenten in een ouderwets militair uniform. Het uniform lijkt eerder uit de negentiende eeuw te stammen dan uit de Tweede Wereldoorlog, maar de afbeelding draagt bij aan het militaristische frame waarin *Panorama* de ontgroeningen plaatst. Nadat het ontgroeningsritueel is geïntroduceerd, noteert de auteur:

"Daar kijken wij in Nederland toch even van op. Wie heeft niet gehoopt, dat het barbarendom in Duitsland, althans aan deze kant van het ijzeren gordijn, na de oorlog definitief tot het verleden behoorde? Het Duitse nazidom bracht nog geen twintig jaar geleden middeleeuwse gruwelen over Europa. Pas na onnoemelijke offers kon de beschaving andermaal haar opwachting maken in Duitsland. Zo zag het er tenminste uit. Maar was het gezichtsbedrog?"¹⁵⁸

¹⁵⁶ Boer, "Laatste wandaad," 28-29.

¹⁵⁷ Onbekende redacteur *Panorama*, "Terug naar de barbaren," *Panorama* 28 april 1962, 53.

¹⁵⁸ *Panorama*, "Barbaren," 53.

In dit stuk wordt het meteen duidelijk dat Nederland zich volgens de auteur zorgen moet maken over de barbaarse volksaard van de Duitser. De auteur benadrukt nog wel het NAVO-bondgenootschap met West-Duitsland: hij schrijft dat Nederland had “geprobeerd dat schrikbeeld te vergeten nu West-Duitsland onze goede buur en Natopartner is”.¹⁵⁹ Nederland moet zich zorgen maken over Duitsland, juist vanwege dit bondgenootschap: Duitsland moet onze partner blijven. Het vertrouwen in Duitsland is nog niet helemaal opgezegd. Dit past bij de historiografie waaruit bleek dat er tolerantie voor samenwerking met West-Duitsland was, ter bescherming tegen het communisme.

Met het eerdergenoemde “schrikbeeld” doelt de auteur op de “wrede koppen onder SS petten” van de vaders van de jongens die het ontgroeningsritueel uitvoeren. De auteur vindt niet dat de Nederlanders deze jongens verantwoordelijk moeten houden voor de daden van hun vaders, maar het gevaar bestaat dat zij vervallen in dezelfde fouten als de generatie voor hen. Die angst voor herhaling zorgt ervoor dat de bewoordingen in het artikel zeer fel zijn. De auteur schrijft over “barbarendom” en noemt de studenten in zijn artikel “beestmensen”, “dom” en hij vindt dat ze beschikken over een “ziekelijke gedachtewereld”.¹⁶⁰

De verandering in toon jegens nazi's en het Duitse volk valt samen met de toename van aandacht voor de Holocaust. Er lijkt dan ook een verband te zijn tussen de twee. In het zeer kritische artikel “Terug naar de barbaren” wordt de barbaarsheid van de Duitsers geïllustreerd aan de hand van de Holocaust.¹⁶¹ Dit terwijl in een artikel als “Door nieuw Nederlands grondgebied”, uit het begin van de onderzoeksperiode, de slechtheid van de Duitsers vooral voortkwam uit geldzucht. In het laatstgenoemde artikel wordt er in slechts een aantal zinnen aandacht besteed aan de vermeende slechte eigenschappen die in de Duitse volksaard zijn ingebakken, terwijl er in “Terug naar de barbaren” over niets anders wordt geschreven. Door het bewustzijn over de Holocaust lijkt een nieuwe angst voor de Duitsers te ontstaan. Er kwam een nieuwe laag in de slechtheid van de Duitsers, die veel heviger en afschuwelijker was dan de eigenschappen waar in eerste instantie de focus op lag.

Verzet en geallieerde soldaten

Zoals uit de historiografie is gebleken, was de Nederlandse herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in de jaren 1945-1965 sterk gebaseerd op een opofferingsprincipe. Centraal in de Dodenherdenkingen stonden de mensen die gestorven waren voor het grote goed en dus het grootst mogelijke offer hadden gebracht voor de vrijheid van de Nederlanders. Gevolg van deze focus was dat andere slachtoffers van de oorlog in meer of mindere mate vergeten

¹⁵⁹ Ibid., 53.

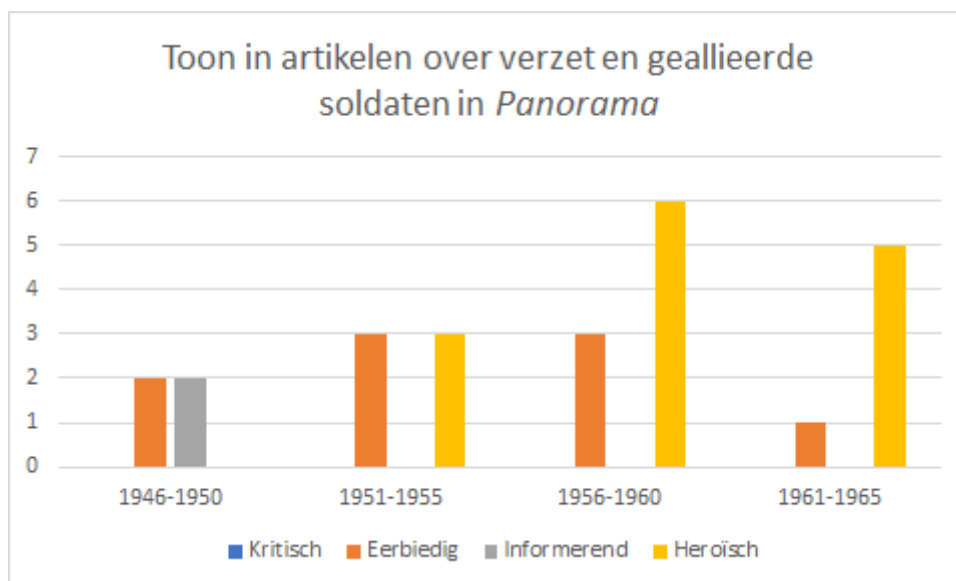
¹⁶⁰ Ibid., 53.

¹⁶¹ *Panorama*, “Barbaren,” 53.

werden.¹⁶² Zo heb ik eerder in dit hoofdstuk laten zien dat er in de door mij geselecteerde nummers van *Panorama* vóór 1961 geen aandacht was voor Holocaustslachtoffers. Wat verder opvalt is het gebrek aan aandacht voor bijvoorbeeld de bombardementen op verschillende Nederlandse steden. Slechts sporadisch wordt geschreven over de slachtoffers van deze bombardementen en de wederopbouw van de getroffen steden.

De twee onderwerpen die het vaakst aan bod komen in *Panorama* zijn artikelen over verzet tegen de nazi's en verhalen over heldhaftige geallieerde soldaten. Van de 50 artikelen uit *Panorama* gaan er vijftien over verzet en twaalf over geallieerde soldaten. Bij elkaar gaat dus meer dan de helft van de artikelen over een van deze twee onderwerpen.

Uit *figuur 3* blijkt dat *Panorama* zich in deze artikelen conformeert aan de toon van de herinneringscultuur. De toon van de artikelen is bewonderend. In het begin van de onderzoeksperiode wordt die bewonderende toon vooral op eerbiedige wijze geuit, later komt er meer nadruk op heroïek te liggen. Het is aannemelijk dat *Panorama* het in de eerste jaren na de oorlog nog niet gepast vond om spectaculaire verhalen te plaatsen over gebeurtenissen tijdens de oorlog en dat de toon daarom vooral eerbiedig was. Naarmate de oorlog verder in het verleden kwam te liggen, komt er steeds meer ruimte voor heldhaftige jongensboekverhalen in *Panorama*.

Figuur 3: De veranderingen in de toon die redacteurs van Panorama hanteren wanneer zij over verzet en geallieerde soldaten schrijven tussen 1945 en 1965.

¹⁶² Rob van Ginkel, "4 en 5 mei" in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 32-35.

In het artikel “Dit is het lot der partisanen” reist *Panorama* door heel Nederland om verzetshelden te eren.¹⁶³ Uit elke provincie heeft *Panorama* één monument uitgelicht. Het zijn steeds algemene monumenten, die dus niet opgericht zijn ter nagedachtenis van een specifiek omgekomen verzetslid, maar voor alle verzetsleden uit een stad of regio. De nadruk ligt sterk op een groot narratief en niet op specifieke gevallen. Het artikel conformeert zich dus naadloos aan de nationale herinneringscultuur. Dat mag geen verrassing heten, aangezien formele monumenten het onderwerp van het artikel zijn, maar het valt op hoezeer de *Panorama*-redactie zich aan de nationale herinneringscultuur houdt. Dit sentiment wordt het beste samengevat in de zin “Ons volk was niet verslagen, al lag het op de grond, en onze verzetsmannen en -vrouwen sloegen hard en raak terug”.¹⁶⁴

Wat opvalt in alle geselecteerde artikelen over de oorlog, is dat er vrijwel geen aandacht is voor de rol van vrouwen in de oorlog. In twee spannende oorlogsverhalen uit *Panorama* speelt een vrouw een bijrol, maar verder gaan alle artikelen over mannen. In “Dit is het lot der partisanen” is er wel aandacht voor vrouwen, maar niet voor vrouwelijke verzetsheldinnen. Het draait hier om de vrouw van de verzetsheld, die alleen of met de kinderen achterblijft. Er komt in het artikel een verzetsmonument aan bod met daarop de beeltenis van een vrouw. De vrouw staat volgens de kunstenaar symbool voor alle vrouwen van wie de man nooit is thuisgekomen.¹⁶⁵ Zij hebben ook een offer gebracht: hun man. Dit artikel past dus binnen de protestantschristelijke notie van opoffering voor de goede zaak, en bij de rollenverdeling wat betreft gender die in de herinneringscultuur van de oorlog gebruikelijk was.¹⁶⁶

Een ander kenmerkend onderdeel van de herinneringscultuur is de nadruk op het collectieve Nederlandse leed en verzet. In het artikel “De bunker van Seyss-Inquart” wordt bijgedragen aan deze notie dat Nederland collectief onder de Duitse bezetting heeft geleden, en dat de Nederlanders wanneer ze konden deel hebben genomen aan activiteiten die de belangen van de bezetter ondermijnden.¹⁶⁷

“De telefooncentrale in de bunker werd, onder streng toezicht van de Duitsers, gebouwd door ingenieurs van de P.T.T., die niettemin kans zagen een aftakking te maken naar de verzetsbeweging, die de laatste vijftien maanden alle gesprekken liet afluisteren en het belangrijke nieuws terstond doorseinde aan de geallieerden.”¹⁶⁸

¹⁶³ Onbekende redacteur *Panorama*, “Dit is het lot der partisanen,” *Panorama* 4 mei 1951, 16-17.

¹⁶⁴ *Panorama*, “Dit is het lot der partisanen,” 16.

¹⁶⁵ *Ibid.*, 17.

¹⁶⁶ Rob van Ginkel, “4 en 5 mei” in *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp (Amsterdam: Bert Bakker, 2010), 32-35.

¹⁶⁷ Onbekende redacteur *Panorama*, “De bunker van Seyss Inquart,” *Panorama* 25 april 1950, 32.

¹⁶⁸ *Panorama*, “Bunker,” 32.

De P.T.T. moest dus gedwongen samenwerken met de Duitsers, maar met deze zin wil de redacteur van *Panorama* benadrukken dat dit niet zonder slag of stoot ging en dat er waar mogelijk verzet gepleegd werd. *Panorama* heeft deze geschiedenis zelf ook beleefd: omdat het tijdschrift tijdens de oorlog bleef verschijnen, moest het samenwerken met de bezetter. *Panorama* besteedt een aantal keer aandacht aan verzet dat gepleegd werd door mensen waarvan het op het eerste gezicht leek alsof ze 'fout' waren. Zo is er in een ander artikel aandacht voor de juwelier van Hermann Göring, die volgens de *Panorama*-redacteur van dienst geen andere keus had dan mee te werken met het kwaadaardige regime. Over de juwelier wordt meteen al aan het begin van het stuk geschreven dat de taak van het smeden van Görings juwelen "een zorg" was, en dat hij een "vriendelijk voorkomende man" was die "niets van de nazi's moest hebben".¹⁶⁹ En ook het eerder geanalyseerde artikel over Wilhelm Canaris, die de nazi-top van binnenuit tegenwerkte, past bij deze trend.

Een ander terugkerend fenomeen in *Panorama* is het verdedigen van het Nederlandse leger. Zo wordt er in het artikel "10 mei 1940: oorlog over Nederland" het woord gegeven aan Generaal-Majoor V.E. Nierstrasz.¹⁷⁰ Hij legt, tien jaar na dato, aan de lezers van *Panorama* uit wat er heeft plaatsgevonden tijdens de meidagen van 1940. Nierstrasz stipt aan dat er in Nederland nogal eens verwijten worden gemaakt in de richting van het Nederlandse leger. Zo zou het leger te weinig weerstand geboden hebben en wel heel snel de strijd verloren hebben. Nierstrasz legt uit dat er volgens hem in vreedstijd veel te weinig is geïnvesteerd in de verdediging van Nederland. Zoals hij schrijft, "Men kan nu eenmaal niet voor een dubbeltje op de eerste rang zitten." Daarmee geeft hij niet alleen aan dat het Nederlandse leger minder kritiek verdient dan het op dat moment ontvangt, maar het lijkt ook een les voor de toekomst te zijn. In 1950 was de Koude Oorlog inmiddels in volle gang, en Nierstrasz lijkt Nederland te willen behoeden voor eenzelfde lot als tijdens de Tweede Wereldoorlog. Nierstrasz is namelijk kritisch over de neutraliteitspolitiek van Nederland tijdens het interbellum. Nederland had niet samen kunnen werken met België in vreedstijd, terwijl dat misschien wel nodig was geweest om voldoende voorbereid te zijn op een inval van buitenaf. Daarnaast konden de Engelse en Franse hulptroepen pas toegelaten worden na de inval van Duitsland, omdat er geen buitenlandse troepen in een neutraal land aanwezig mogen zijn. Na de inval was er niet genoeg tijd om de geallieerde troepen te mobiliseren en zo konden de nazi's Nederland binnen een paar dagen innemen.¹⁷¹

Naast artikelen die een historische persoon of gebeurtenis beschrijven, stonden er in de geselecteerde nummers van *Panorama* veel spannende verhalen over de oorlog. Van de 51 onderzochte artikelen waren er tien fictieve oorlogsverhalen. Die verhalen werden dan

¹⁶⁹ *Panorama*, "Goud en edelstenen," 3.

¹⁷⁰ V.E. Nierstrasz, "10 mei 1940: oorlog over Nederland," *Panorama* 5 mei 1950, 19-25.

¹⁷¹ Nierstrasz, "10 mei 1940," 21-22.

vaak in meerdere delen verdeeld en over verschillende weken uitgespreid, dus voor het beeld van de oorlog in *Panorama* zijn ze vrij bepalend. Deze artikelen zijn in de vorm van een jongensboek geschreven. De stijl is vaak als die van een roman en we volgen in de artikelen een hoofdpersoon die allerlei spannende avonturen en situaties moet doorstaan, waarna het goede uiteindelijk overwint. De verhalen zijn meestal vanuit de ik-persoon geschreven en het komt regelmatig voor dat er series worden geschreven, die verspreid over verschillende weken worden geplaatst. De verhalen hebben ook titels die bij deze jongensboekstijl horen. Enkele voorbeelden zijn “De grote misleiding”, “Operatie kruisboog” en “Het mysterie van de vermiste man”.¹⁷²

In alle onderzochte artikelen over verzet en soldaten staat de dappere strijd centraal. Dat betekent niet dat al deze artikelen op elkaar lijken. In sommige artikelen ligt de nadruk meer op de spanning en heroïek, in andere artikelen draait het meer om de dramatiek, met een eerbiedige toon. Om de verschillen tussen deze stijlen te illustreren zal ik twee artikelen uit *Panorama* over Britse oorlogshelden vergelijken: het heroïsche verhaal “Ze zagen me voor Monty aan” uit 1954 en het eerbiedige verhaal “Twaalf jaar na sergeant Smith” uit 1955.¹⁷³ “Ze zagen me voor Monty aan” is het autobiografische verhaal van een toneelspeler en dubbelganger van maarschalk Montgomery. Zijn gelijkenis en acteertalent werden door de geallieerden ingezet om Duitse spionnen mee om de tuin te leiden. “Twaalf jaar na sergeant Smith” is een reportage van een *Panorama* redacteur die met samen met de van de omgekomen R.A.F.-piloot Robert G. Smith het graf van hun vader bezoekt.

In “Ze zagen me voor Monty aan” is de toon van het verhaal relatief ontspannen. Toneelspeler M.E. Clifton James heeft bijzonder verhaal te vertellen en de wonderlijkheid ervan ontgaat hemzelf ook niet. Hij maakt af en toe grapjes om de bizarre situaties te schetsen waar hij tijdens de oorlog in belandde. Hij vertelt echter vooral een spannend verhaal. Clifton James moest in de dagen voorafgaand aan D-Day de plaats van maarschalk Montgomery innemen, zodat die in het geheim de laatste voorbereidingen voor de invasie kon treffen. Clifton James mocht dus kostte wat kost niet door de mand vallen. Hij beschrijft hoe hij vijandige spionnen ontmoet, hoe hij denkt neergeschoten te worden en hoe hij door valse orders uit te delen de nazi's op het verkeerde been zet. Een voorbeeld van de toon van het verhaal:

““Eén ding: als een van die Spanjaarden bij de ontmoeting een verdachte beweging maakt, laat je je plat op de grond vallen!” Die laatste waarschuwing vervulde me met

¹⁷² Barry Wynne, “De grote misleiding,” deel I & II, *Panorama* 19 april 1958, 42-45 en *Panorama* 26 april 1958, 44-46. En: Redacteur *Panorama*, “Operatie kruisboog,” *Panorama* 1 mei 1965, 61-63. En: Arthur Widder Jr., “Het mysterie van de verdwenen man,” *Panorama* 27 april 1957, 23.

¹⁷³ M.E. Clifton James, “Ze zagen me voor Monty aan,” *Panorama* 8 mei 1954, 43-46. En: G. Vermeulen, “Twaalf jaar na sergeant Smith,” *Panorama* 7 mei 1955, 6-7.

gemengde gevoelens, maar toen de gouverneur mij bij een wandeling in de tuin inderdaad voorstelde aan twee piekfijn geklede, maar onguur uitzierende figuren, gebeurde er niets verontrustends. Ze doken naast ons op, toen ik tot sir Ralph sprak: "Plan 303 zal nu onverwijld worden uitgevoerd," waarna de gouverneur als om me te waarschuwen een hand op mijn arm legde".¹⁷⁴

Een heldhaftig verhaal dus, dat de lezer in spanning tot zich zal nemen. Door nog eens te benadrukken dat zijn leven op het spel stond en door steeds te benadrukken hoe belangrijk de acties van Clifton James waren, zal de lezer op het puntje van zijn stoel zitten. Ook de wonderlijkheid van het verhaal geeft de lezers het gevoel dat zij een fictief boek aan het lezen zijn.

Een komisch verhaal als dat van Clifton James is daarnaast natuurlijk enigszins gênant voor de Duitsers. Maarschalk Montgomery werd vervangen door een simpele acteur, en de Duitsers traptten er met open ogen in. Een vergelijkbaar verhaal is bijvoorbeeld te vinden in de *Panorama* van 19 april 1958. In die uitgave staat het artikel "De grote misleiding", over een truc die uitgevoerd werd om de Duitsers te laten geloven dat de D-Day invasie in Nederland zou gaan plaatsvinden.¹⁷⁵ Dit soort verhalen lijkt vooral te dienen tot het opwekken van een gevoel van trots bij de lezers: 'we' zijn de Duitsers te slim af geweest.

Het artikel over Robert G. Smith is een stuk minder opgewekt. Dat heeft vooral te maken met het feit dat Sergeant Smith de oorlog niet heeft overleefd. De overeenkomsten met "Ze zagen me voor Monty aan" zijn dat beide verhalen het persoonlijke verhaal vertellen van een geallieerde soldaat, en dat de heldendaden van die soldaat centraal staan. Omdat Smith de oorlog niet heeft overleefd en omdat de kinderen van Smith in het artikel voorkomen, is de lading hier veel zwaarder dan in "Ze zagen me voor Monty aan". De toon van het artikel is zeer gedragen:

"Keulen lag verduisterd tegen de aarde gedrukt. De stad had dekking gezocht in het golvende landschap. Maar de oorlog vond de huizen en de torens, de gebouwen en de fabrieken. Gillend tuimelden de bommen uit het lijf van de machine, eerst wentelend, dan recht en hoe langer hoe sneller met de punt naar beneden. Een vlam, een dreun, een wolk van vuur en rook. En onmiddellijk daarna: de tastende armen van de zoeklichten langs de wolken, een trillende vliegmachine vastgrijpend en niet meer loslatend."¹⁷⁶

Het taalgebruik is zeer poëtisch en zit boordevol met beeldspraken. Deze toon doet sterk denken aan de manier waarop er tijdens 4 mei-herdenkingen wordt gesproken. Dat is te verklaren aan de hand van het opofferingsprincipe dat centraal staat in de

¹⁷⁴ Clifton James, "Monty," 46.

¹⁷⁵ Onbekende redacteur *Panorama*, "De grote misleiding," *Panorama* 19 april 1958, 22-23.

¹⁷⁶ Vermeulen, "Sergeant Smith," 6.

herinneringscultuur tijdens de onderzoeksperiode: Smith bracht het grootst mogelijke offer voor de vrijheid. Het zwaartepunt van het artikel ligt op het moment dat de redacteur samen met de drie kinderen van sergeant Smith bij het graf van hun vader staat.

“Twee meisjes en een jongetje liepen langs de rijen eenvormige zerken. (...) Het schokte, achteraan plotseling die bekende datum te lezen: 17 juni 1943. Te midden van dertien wapenbroeders lag Robert Gordon Smith, sergeant van de R.A.F., navigator. Er verstakte iets in de gezichten van de kinderen. Ze werden ogenblikkelijk doodstil. Hier lag de man, die zij twaalf jaren van hun levens hartstochtelijk hadden gemist: *daddy – pappie*.”¹⁷⁷

Het verdriet van de kinderen die sergeant Smith achterliet wordt in het artikel benadrukt. De lezers worden eraan herinnerd wat een verschrikkingen een oorlog oplevert en welke offers er zijn gebracht om de nazi's te kunnen verslaan. “Mary, Ann en Robert waren voor mij een standbeeld, opgericht ter ere van de moedige mannen, die voor onze vrijheid hun leven gaven.”¹⁷⁸

In artikelen over soldaten en het Nederlandse verzet uit de geselecteerde *Panorama*-nummers is dus zeer sterk de nationale herinneringscultuur te herkennen. De kernonderdelen van die herinneringscultuur (gezamenlijk lijden, opoffering en voorkomen van herhaling) komen stuk voor stuk terug in de artikelen. Dat is te verklaren vanuit het feit dat de nationale herinneringscultuur zeer gericht was op soldaten en verzetsstrijders. Bij de 4 mei-herdenkingen draaide het om zij die gevallen zijn voor de vrijheid. Op deze onderwerpen kwam de nadruk te liggen in de herinnering aan de oorlog. Wanneer een *Panorama*-redacteur een artikel over de oorlog schreef, zullen deze onderwerpen wellicht in zijn hoofd opgekomen zijn. Zeker omdat de artikelen die ik geselecteerd heb allemaal uit de periode rondom de 4-mei herdenking komen, een periode waarin de herinneringscultuur op volle toeren draait.

Herdenken en lessen uit de oorlog

In de *Panorama*-artikelen die ingaan op is ook een breuk te vinden aan het begin van de jaren zestig. In de eerste vijftien jaar van de onderzoeksperiode conformeert *Panorama* zeer sterk aan de nationale herinneringscultuur. Artikelen houden dezelfde toon aan die we terugzien op 4 mei-herdenkingen, met veel beeldspraak en gedragen, poëtisch taalgebruik. De artikelen stellen zich eerbiedig op tegenover de gevallen verzetshelden en soldaten, en uiten geen kritiek op de invulling van de herdenking. De *Panorama*-nummers uit de jaren zestig laten een meer kritische toon zien. Zo is er bijvoorbeeld kritiek op het ontbreken van aandacht voor de slachtoffers die tijdens de oorlog in Nederlands-Indië vielen en in een

¹⁷⁷ Ibid., 7.

¹⁷⁸ Ibid., 7.

ander artikel vraagt de redactie opvallend genoeg aan de oudere lezers om delen van de herinnering te vergeten, en zich te richten op de toekomst.

Het artikel “Twee minuten stilte” van 30 april 1960 is geschreven als een eerbetoon.¹⁷⁹ Niet alleen aan de soldaten die gevallen zijn, maar ook aan de herdenking zelf. In zeer poëtische taal die bol staat van de beeldspraak, wordt een ode gebracht aan het moment van stilte dat elk jaar op 4 mei wordt gehouden. Naast een grote foto van de herdenking op de Dam in Amsterdam staat een korte tekst te lezen. De tekst begint met de alinea:

“Dit is de gestalte, die de avond van de vierde mei heeft aangenomen in Nederland. Zo laat zich die avond kennen op de Dam in de hoofdstad, waar het blanke nationale monument de gevallen van de tweede wereldoorlog eert.”¹⁸⁰

Dit is de toon die in de rest van de tekst ook aan wordt gehouden: eerbiedig en poëtisch. Dit taalgebruik komt vaak terug in artikelen over de oorlog in *Panorama*, vooral wanneer er over een gebeurtenis met een tragisch einde geschreven wordt. Eerder in dit hoofdstuk besprak ik artikelen als “Twaalf jaar na sergeant Smith” en “Een verrukkelijk bombardement”, waarin met eenzelfde toon wordt geschreven. Deze toon lijkt sterk geïnspireerd door het taalgebruik tijdens de herdenkingen op 4 mei, waarop ook vaak dit soort teksten wordt voorgedragen. Niet alleen qua inhoud, maar ook qua toon wordt de beeldvorming omtrent de Tweede Wereldoorlog in de geselecteerde *Panorama*-artikelen sterk beïnvloed door de officiële herinneringscultuur in Nederland.

De invloed van die officiële herinneringscultuur blijkt ook op de inhoud van “Twee minuten stilte”. Zo wordt er meermaals verwezen naar opoffering voor de vrijheid van het vaderland: “Zij zijn gevuld met aarde, verzameld (...) op plekken waar het bloed vloeide van de Nederlanders die voor de vrijheid vielen” en “Aan hen en aan duizenden anderen die, toen de oorlog dit land teisterde, hun leven moesten offeren, is deze stilte gewijd.”¹⁸¹

Wat ook bij de nationale herinneringscultuur past, is de stelling uit het artikel dat het Nationaal Monument op de Dam “het symbolisch hart van Nederland” vormt.¹⁸² De nationale herinneringscultuur was sterk gericht op eenheid en saamhorigheid. Alle Nederlanders hadden samen geleden onder de oorlog en na de oorlog zouden zij het land weer tezamen opbouwen. Dit sentiment werd versterkt tijdens de herdenkingen, waar vaak gesproken werd over het collectieve leed van de Nederlanders. Het benadrukken van deze “gedeelde smart” zou de verbondenheid onder Nederlanders vergroten zodat ze konden bewerkstelligen dat

¹⁷⁹ Frits Gerritsen, “Twee minuten stilte,” *Panorama* 30 april 1960, 24-25.

¹⁸⁰ Gerittsen, “Twee minuten stilte,” 25.

¹⁸¹ Gerittsen, “Twee minuten stilte,” 25.

¹⁸² *Ibid.*, 25.

Nederland er weer bovenop zou komen. Door het monument als symbolisch hart van Nederland te bestempelen en door te schrijven dat “wij als volk de grote beproeving doorstaan hebben”, conformeert de auteur aan deze heersende herinneringscultuur. Nederland heeft gezamenlijk geleden en ter nagedachtenis aan dat gedeelde leed is het monument voor iedereen opgericht.

In artikelen van na 1960 zien we in *Panorama* echter ook kritiek op de nationale herinneringscultuur. Een voorbeeld hiervan is het artikel “4 mei: Ook de vergeten doden komen naar huis”.¹⁸³ Zoals de titel al weggeeft, schenkt de auteur aandacht aan een groep vergeten slachtoffers van de oorlog. In dit geval zijn dit de Nederlandse slachtoffers van de oorlog in Nederlands-Indië. Er is kritiek op de behandeling van de soldaten tijdens de oorlog, het feit dat zij niet genoemd worden bij de herdenking op 4 mei, en de steeds kleiner wordende Nederlandse delegatie bij de oorlogsherdenking in Jakarta. Het artikel zet zich echter niet helemaal af tegen de cultuur van de Dodenherdenking. Er wordt juist opgeroepen om tijdens de Dodenherdenking óók aan de Nederlands-Indische slachtoffers te denken, en het taalgebruik in het artikel sluit aan bij het taalgebruik dat kenmerkend is voor de Dodenherdenking. “Laat dan de avondwind de „Last Post” maar fluisteren in de boomkruinen, wanneer ons hart hen voor die paar minuten van herdenken naar huis haalt.”¹⁸⁴

Uit dit soort artikelen blijkt ook dat *Panorama* aan het begin van de jaren zestig langzaam begon te veranderen. Waar het tijdens de jaren vijftig nog een blad was voor het hele gezin, was *Panorama* in de jaren '70 een mannenblad geworden. Deze transitie naar mannenblad werd onder hoofdredacteur Gerard Vermeulen tijdens de jaren zestig voltrokken.¹⁸⁵ Dat is te merken aan de meer kritische toon in dit soort artikelen. De herdenking van de oorlog wordt niet meer, zoals tijdens de jaren vijftig, klakkeloos geaccepteerd zoals ze is, maar er wordt kritiek geuit op de invulling ervan. Deze algemene veranderende toon zal dan ook, samen met de nieuwe aandacht voor de Holocaust, bijgedragen hebben aan de veranderende Nederlandse beeldvorming van de Duitsers. Ook in dat geval wordt niet meer bijna één op één de strategie van de Nederlandse regering gekopieerd, maar kwam er meer kritiek op Duitsland.

Conclusie *Panorama*

De manier waarop er over de oorlog geschreven wordt in de door mij geselecteerde *Panorama*-nummers uit de jaren 1948-1965 hangt, zeker tot 1961, zeer sterk samen met de

¹⁸³ Dick Hendrikse, “4 mei: Ook de vergeten doden komen naar huis,” *Panorama* 6 mei, 19-20.

¹⁸⁴ Hendrikse, “Ook de vergeten doden,” 19.

¹⁸⁵ Joan Hemels en Renée Vegt, *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland: Bibliografie, Deel 2 Band B 1945-1995* (Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1997), 857.

ationale herinneringscultuur. In de artikelen over soldaten en verzet en de artikelen over monumenten en herdenken wordt er vrijwel naadloos geconformeerd aan de nationale herinneringscultuur. Opoffering, gedeeld leed en het voorkomen van herhaling van de oorlog zijn terugkerende thema's in deze artikelen. Vrijwel alle redacteurs halen één van deze drie pijlers van de herinneringscultuur in deze artikelen aan. Ook het taalgebruik van de artikelen past daarbij. Vaak is dat statig en poëtisch, net zoals het taalgebruik tijdens de toespraken rondom de Dodenherdenkingen op 4 mei. Omdat *Panorama* zijn lezers ook enig amusement wil bieden, komen er naast deze zwaardere artikelen ook spannende jongensboekverhalen over de oorlog voor. Deze verhalen lijken op de andere, vaak fictieve spannende verhalen die wekelijks in *Panorama* verschijnen en dragen bij aan de heldenverering van geallieerde soldaten en verzetsmensen.

Uit de artikelen over de Holocaust en de artikelen over nazi's en het Duitse volk blijkt dat er een verandering plaatsvindt. In het begin van de jaren zestig komt er plotseling aandacht voor de Holocaust in de geselecteerde *Panorama*-artikelen. Tegelijkertijd neemt in *Panorama* in deze periode de boosheid en walging over de daden van de nazi's sterk toe. Ook het gewone Duitse volk moet het hierbij ontgelden: na zich een tijd ingehouden te hebben tegen onze nieuwe bondgenoot in de Koude Oorlog, keert *Panorama* zich meer tegen het vermeend barbaarse volk. Deze verandering is te verklaren vanuit een verandering in de nationale herinneringscultuur. In het begin van de jaren 1960 begon er, zoals in de historiografie is beschreven, in Nederland steeds meer aandacht te ontstaan voor de Holocaust. Een nieuwe generatie diende zich aan, die de pijnlijke vragen over de Holocaust wél durfde te stellen. Waar de Holocaustslachtoffers in de eerste vijftien jaar na de oorlog vrijwel volledig weggedrukt werden door de nadruk op de collectieve leed van het Nederlandse volk, kwam er nu aandacht voor het verhaal van deze groep slachtoffers. Ook de media-aandacht voor het proces tegen Adolf Eichmann lijkt een rol te spelen in deze omwenteling. De verandering van de houding ten opzichte van Duitsers in *Panorama* is mede te verklaren aan de hand van de nieuwe aandacht voor de Holocaust. Wanneer er over massamoord geschreven wordt zal de redacteur een hele andere toon hanteren dan wanneer hij zich alleen maar boos maakt over de zelfverrijking van de nazi's. Hoe groter de misdaad, hoe feller de reactie. Daarnaast was de oorlog inmiddels een tijd geleden en leek de redactie van *Panorama* enigszins te zijn vergeten wat hun eigen rol in '40-'45 was, waardoor er misschien minder de behoefte was om 'gegijzelden' van het nazi-regime te verdedigen. *Panorama* was immers ook sterk aan het veranderen tijdens de jaren zestig. Van een gezellig en braaf gezinsblad transformeerde het blad tijdens de jaren zestig in een mannenblad. De verandering in toon zal dan ook mede met deze transformatie te maken hebben.

De herinnering aan de Tweede Wereldoorlog in *Politiek en Cultuur* tussen 1945 en 1965

Politiek en Cultuur verschilt qua opzet en inhoud in sterk van de manier waarop *Panorama* in elkaar zit. Waar *Panorama* het doel heeft om de lezer te informeren over de wereld, bevat *Politiek en Cultuur* vooral politieke betogen. De artikelen zijn bijna niet voorzien van foto's en zowel de schrijfstijl als het taalgebruik zijn een stuk serieuzer dan in *Panorama* het geval is. De communistische leer staat centraal in het tijdschrift en daar worden dan ook geen doekjes om gewonden. In *Panorama* vindt er een verandering plaats in de manier van schrijven over de oorlog, herdenkingen, en Duitsland, waar *Politiek en Cultuur* zich gedurende de onderzoeksperiode grotendeels vasthoudt aan dezelfde standpunten. De Nederlandse communisten zijn van 1945 tot 1965 constant en onverminderd anti-Duits. Soms wordt het onderscheid nog wel gemaakt tussen het Duitse volk en de Duitse "imperialisten", waarmee de West-Duitse regering en industrie worden bedoeld, maar ook dat gebeurt niet altijd. West-Duitsland wordt, samen met Amerika, door de communisten gezien als de grootste bedreiging voor de vrede in Nederland en de rest van de wereld. Deze houding zien we in *Panorama* pas na 1960 verschijnen, maar in *Politiek en Cultuur* zijn er nooit warme gevoelens geweest voor West-Duitsland.

De manier waarop de oorlog terugkomt in *Politiek en Cultuur* verschilt van de manier waarop dat in *Panorama* gebeurt. De onderwerpen in *Panorama* zijn in veel sterkere mate begrensd: gaat een artikel over een gebeurtenis uit de oorlog, dan beperkt de redacteur zich enkel tot dat onderwerp. In *Politiek en Cultuur* wordt de oorlog meestal als argument binnen een groter betoog ingezet. Dat betoog draait uiteindelijk altijd om de klassenstrijd. Het fascisme, het Duitse imperialisme, de dreiging van een Derde Wereldoorlog: alles wordt gekoppeld aan de onderdrukking van arbeiders door de kapitalistische klasse. Het komt daarom vooral voor dat de oorlog een instrument is in een argumentatie, in tegenstelling tot *Panorama*, waar de oorlog vaak het hoofdonderwerp van een artikel is. In deze argumentatie komen echter dezelfde vier thema's aan de orde die ik ook in *Panorama* heb onderzocht.

Een analyse van de toon van de artikelen van *Politiek en Cultuur* zoals ik dat bij *Panorama* gedaan heb is weinig effectief. De artikelen hebben allemaal een kritische toon, dankzij de aard van het blad. Er wordt meer duidelijk bij een onderzoek naar de onderwerpen van kritiek. *Politiek en Cultuur* uit haar kritiek vooral op nazi's, Duitsland, de VS en de Nederlandse regering. De kritiek op de nazi's komt in elk artikel over de oorlog terug. De misdaden van de nazi's zijn het middel dat de redactie van *Politiek en Cultuur* gebruikt om te waarschuwen voor contemporaine ontwikkelingen. In 42% van de artikelen wordt de herinnering aan de oorlog gekoppeld aan de rol van de VS in de Koude oorlog. Ook West-Duitsland is vaak onderwerp van kritiek: dit is in 34% van de artikelen over de oorlog het

geval. De kritiek op de Bondsrepubliek en de kritiek op de VS zijn vaak deel van hetzelfde betoog, omdat *Politiek en Cultuur* in die twee landen één vijand ziet die samenwerkt tegen het communisme. De Nederlandse regering wordt ook in 34% van de artikelen bekritiseerd. Soms wordt ze als marionet van de VS en West-Duitsland weergegeven, maar er is ook losstaande kritiek op de Nederlandse regering. Met name de inspanningen van de PvdA tegen het communisme worden in *Politiek en Cultuur* vaak gekoppeld aan de herinnering aan de oorlog.

Nazi's en Duitsers in Politiek en Cultuur.

Waar *Panorama* zich in de eerste vijftien jaar na de oorlog enigszins vergevingsgezind opstelt tegenover het Duitse volk, neemt *Politiek en Cultuur* al een vijandige houding in tegenover de oosterburen. In de eerste vier jaar is er in de door mij onderzochte artikelen één geval van een vijandige houding richting het Duitse volk. De nazi's worden ondertussen in elke editie van voor 1949 genoemd, vaak om de Amerikaanse regering te vergelijken met het fascisme. Het Duitse volk blijft hier echter buiten schot, op één uitspraak na:

„Wee ons volk, als het zijn lot tot het einde toe aan 'Hitler vastkoppelt.' De meerderheid had een andere mening. Het is de zwaarste schuld van het Duitse volk, dat het niets tegen de Duitse gesel heeft gedaan en de zwaarste straf tevens.”¹⁸⁶

In 1949 wordt de tweedeling van Duitsland in een westelijk kapitalistisch en oostelijk communistisch deel een feit. Vanaf dit moment begint *Politiek en Cultuur* zich ernstige zorgen te maken over een Derde Wereldoorlog. Verzet tegen de herbewapening van Duitsland wordt een centraal thema in het tijdschrift. Na 1949 wordt er in een op de drie geanalyseerde artikelen gewaarschuwd voor de herbewapening van Duitsland en er verschijnen in deze periode vijf artikelen die in zijn geheel gewijd zijn aan het Duitse gevaar dat ondersteund wordt door de VS.¹⁸⁷

De herleving van het fascisme uit zich volgens de communisten namelijk in het Amerikaanse imperialisme, de gewilligheid van de Nederlandse regering om met de VS samen te werken, en vooral het blijvende Duitse gevaar. De Duitse herbewapening is een thema waar de Nederlandse communisten zich in *Politiek en Cultuur* fel tegen afzetten. *Panorama* maakt zich geen zorgen over de herbewapening, zelfs niet wanneer het na 1961 negatiever over het Duitse volk gaat schrijven. Het land blijft immers een belangrijke NAVO-partner. *Politiek en Cultuur* schaart zich tijdens de oorlog juist in het andere kamp en het is

¹⁸⁶ Eva Tas, “Deze vrede en dit Duitsland,” *Politiek en Cultuur* mei 1946, 171.

¹⁸⁷ “Maandoverzicht” van mei 1951, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis” van april 1954 “Arbeidersklasse en natie” van februari 1957, “Tegen het opdringend fascisme” van mei 1957, “Strijdt tegen raketbases en Wehrmacht” van april 1958 en “De strijd tegen de as Bonn-Parijs” van mei 1963.

dan ook weinig verbazingwekkend dat zij fel tegen de herbewapening van West-Duitsland waren.

Het artikel “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis” uit de *Politiek en Cultuur* van april 1954 is een fragment over de relatie tussen Duitsland en Nederland.¹⁸⁸ Het artikel is niet geschreven door de redactie van *Politiek en Cultuur*, maar komt uit een brief van R.C. Bakhuizen van den Brink, geschreven in 1845. Het artikel is opvallend kort voor de standaarden van *Politiek en Cultuur*, het beslaat slechts één pagina. De schrijver begint het fragment met de vaststelling dat “Wanneer wij Nederlands toekomst van de zwarte zijde bekijken, dan is gewoonlijk het laatste woord, dat wij Pruissisch zullen worden, en de Duitsers zijn vriendelijk genoeg om ons, de afvallige kinderen naar de ruime moederschoot te lokken.”¹⁸⁹ Na deze vaststelling dat de samenvoeging van Nederland en Duitsland onvermijdelijk is, schrijft de auteur dat deze samenvoeging voor Nederland een ondenkbaar toekomstbeeld is. De Duitse en Nederlandse waarden zijn namelijk onverenigbaar. Nederland heeft bepaalde vrijheden die de Duitsers niet kennen, in Nederland is de adel onder de knie en niet te vergeten: Nederland kent een zeker niveau aan beschaving dat Duitsland niet kent.¹⁹⁰ Duitsland zou Nederland graag in willen lijven en Nederland zou dan de parel op de Duitse kroon worden, denkt Bakhuizen van den Brink. Met de ondersteuning van de industriële macht van Duitsland zou Nederland “de zetel van rijkdom en weelde, het brandpunt van beschaving, de vrijplaats voor staatkundige meningen” worden.¹⁹¹ Maar de prijs die Nederland zou betalen is het verlies van de Hollandse rechten en vrijheden, en zonder die rechten en vrijheden zou Holland zichzelf niet meer zijn.¹⁹² Door een fragment uit 1845 te plaatsen laat de redactie van *Politiek en Cultuur* zien dat het Duitse gevaar van alle tijden is en dat Nederland niet alleen voor de nazi’s heeft te vrezen, maar voor het Duitse volk in het algemeen. Daarnaast neemt Bakhuizen van den Brink in de brief een liberaal standpunt in, en niet communistisch. De nadruk van de argumenten ligt op de vrijheden van de Nederlandse samenleving, en het woord “gelijkheid” valt slechts één keer. Daarnaast draagt Bakhuizen van den Brink argumenten aan die van een andere aard zijn dan de argumenten die gebruikelijk in *Politiek en Cultuur* te lezen zijn. Zo noemt hij machtige middenstand, de Hollandse beschaving en het levensgenot, en de rijkdom die Nederland zou vergaren als het deel van Duitsland zou worden.¹⁹³ Dit zijn thema’s die de communisten zelf niet aan zouden halen. Toch is het niet onlogisch dat het stuk in *Politiek en Cultuur* is

¹⁸⁸ R.C. Bakhuizen van den Brink, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis,” zoals geplaatst in *Politiek en Cultuur*, april 1954, 211.

¹⁸⁹ Bakhuizen van den Brink, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis,” 211.

¹⁹⁰ Bakhuizen van den Brink, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis,” 211.

¹⁹¹ Bakhuizen van den Brink, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis,” 211.

¹⁹² Bakhuizen van den Brink, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis,” 211.

¹⁹³ Bakhuizen van den Brink, “Bladzijden uit Nederland’s geschiedenis,” 211.

geplaatst. De stelling van Bakhuizen van den Brink dat Duitsland eropuit is om Nederland in te lijven en dat de Duitsers niet onze waarden delen, sluit aan op de angst voor het Duitse imperialisme in *Politiek en Cultuur*. Deze angst wordt hier gelegitimeerd door te laten zien dat Bakhuizen van den Brink meer dan een eeuw geleden tot dezelfde conclusie kwam, zelfs vanuit een liberaal standpunt.

Volgens *Politiek en Cultuur* waren de communisten dan ook niet de enigen die Duitsland niet vertrouwden. Het grootste deel van de Nederlanders zou niets van de Duitsers moeten hebben. In het artikel “Dag van glorie en maskerade”, geplaatst in de het nummer van de jubileummaand van de bevrijding in 1955, wordt geschreven over de anti-Duitse sentimenten in de Nederlandse samenleving.¹⁹⁴ Dit artikel gaat in tegen het idee dat de haat tegen Duitsers in de jaren vijftig afnam door het dreigende gevaar van het communisme. Om te bewijzen dat het Nederlandse volk inderdaad een afkeer van het Duitse volk heeft, wordt het volgende voorbeeld gegeven:

“Niet voor niets heeft men van Duitse regeringszijde de toeristen dit jaar afgeraden, rondom de vijfde Mei Nederland te bereizen. Men weet er maar al te goed dat een volk dat de overwinning van 1945 op nazi-Duitsland viert, scherper oordeelt over wat er van over de Oostelijke grens tot ons komt, dan een volk dat zijn bevrijding vergeten is.”¹⁹⁵

Waar *Panorama* in de eerste vijftien jaar na de oorlog vooral de nadruk legt op het bestaan van de “goede Duitsers”, is in *Politiek en Cultuur* dus vanaf het begin al vrijwel alleen maar aandacht voor het Duitse gevaar. De enige Duitsers die sympathie krijgen in het blad zijn vanzelfsprekend de Duitse communisten. Het grootste probleem heeft de Nederlandse communist echter, afgaande op *Politiek en Cultuur*, met de West-Duitse industriëlen en politici. Zij vormden de motor achter het nazisme en zullen opnieuw een poging gaan doen om de rest van Europa te koloniseren. Ditmaal zullen ze echter niet bestreden, maar gesteund worden door de VS. “Zij [*de Duitse regering*] weten dat de Amerikanen West-Duitsland als de belangrijkste schakel in hun oorlogspolitiek beschouwen en zij dus op steun van Amerikaanse imperialisten kunnen rekenen.”¹⁹⁶ De Duitse regering voert die politiek in opdracht van de Duitse industriëlen, “De Roermagnaten, Krupp en consorten. Deze zien met de hulp van de Amerikaanse imperialisten de kans om zich een overheersende positie in West-Europa te verschaffen.”¹⁹⁷ Net als in de Tweede Wereldoorlog hopen deze bedrijven een monopolie binnen Europa te verkrijgen en veel geld te verdienen aan de oorlogsindustrie.

¹⁹⁴ Marcus Bakker, “Dag van glorie en maskerade,” *Politiek en Cultuur* mei 1955, 249-254.

¹⁹⁵ Bakker, “Maskerade,” 250.

¹⁹⁶ Redactie *Politiek en Cultuur*, “Maandoverzicht,” *Politiek en Cultuur* mei 1951, 195.

¹⁹⁷ Redactie *Politiek en Cultuur*, “Maandoverzicht,” 193-194.

Dat wordt in *Politiek en Cultuur* nog eens uitgelegd aan de hand van de geschiedenis van Philips tijdens de Tweede Wereldoorlog. Philips is dan wel geen Duits bedrijf, maar profiteerde van de bezetting door nauwe contacten met de Duitse regering, aldus *Politiek en Cultuur*. In een artikel over Philips staat te lezen hoe het bedrijf tijdens de bezetting goede contacten onderhield met de Gestapo, hetgeen zij gebruikten om hun eigen positie veilig te stellen. Op deze manier kon Philips winst maken uit de oorlog.¹⁹⁸ Toen Nederland binnengevallen werd wist de Philips-directie door invloed op de Duitse regering ervoor te zorgen dat haar fabrieken gespaard bleven, en toen de bezetting eenmaal een feit was kon de productie daardoor snel weer hervat worden:

"In "De Telegraaf" van 20 oktober 1940 kon Frits Philips mededelen: "Direct na de capitulatie hebben de Duitse instanties ons te kennen gegeven, dat ook zij er prijs op stelden, dat de fabriek zo gauw mogelijk weer op volle capaciteit zou werken . . . Wij hebben bij de Nederlandse en Duitse instanties volkomen begrip gevonden voor deze noodzakelijkheid en wij kregen de prettigste medewerking om dit te bewerkstelligen".¹⁹⁹

De kritiek op de nazi's in *Politiek en Cultuur* hangt dus sterk samen met de kritiek op het kapitalisme. De grote industriëlen zouden het fascisme het liefst zo snel mogelijk weer terug zien keren volgens *Politiek en Cultuur*. Vooral de 'Amerikaanse imperialisten' en de Duitse industrie zouden enorm veel geld kunnen verdienen aan een Derde Wereldoorlog.

West-Duitsland en het Duitse volk worden in *Politiek en Cultuur* tijdens de hele onderzoeksperiode niet vertrouwd. Dat is weinig verrassend, gezien de spanningen van de Koude Oorlog en met het oog op het zware leed van de communisten tijdens de Duitse bezetting. Volgens *Politiek en Cultuur* was het fascisme nog niet tot aan de wortels uitgebannen. Het Duitse volk, behalve de communisten, had voor en tijdens de oorlog niet geprobeerd om het fascisme te stoppen en een groot deel van hen steunde de nazi's zelfs actief. Nederland heeft daarvoor te vrezen, niet alleen tijdens de oorlog maar ook al ver daarvoor en lang daarna. De drijvende kracht achter het Duitse gevaar voor Nederland en de rest van Europa tijdens en na de oorlog zijn de Duitse industriëlen die geld hopen te verdienen aan de oorlogsindustrie. Op deze manier wordt de angst voor het fascisme gekoppeld aan het communistische idee van de klassenstrijd.

De Holocaust in Politiek en Cultuur

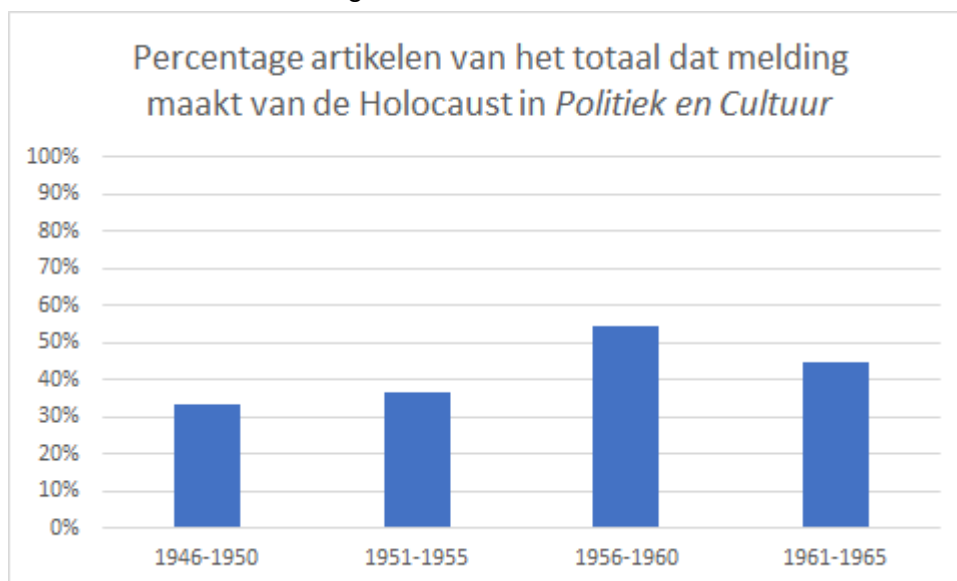
¹⁹⁸ Verrips, "Philipsconcern," 162.

¹⁹⁹ G. Verrips, "Uit de geschiedenis van het Philipsconcern," *Politiek en Cultuur* april 1959, 160.

Waar in *Panorama* de Holocaust voor 1958 in de geselecteerde artikelen niet één keer benoemd wordt, is in *Politiek en Cultuur* wel een flink aantal verwijzingen te vinden naar de vernietigingskampen. In de onderzochte *Politiek en Cultuur*-artikelen van vóór 1961 wordt de Holocaust in 44% van de onderzochte artikelen benoemd. En al in 1946 is een verwijzing te vinden naar de concentratiekampen en het feit dat er Joodse slachtoffers vielen, twaalf jaar eerder dan in *Panorama* het geval is:

“Toen het grootkapitaal tot het offensief overging en Hitler tot zijn gemachtigde en Goering tot zijn gowleider maakte, zakte de Duitse arbeidersbeweging ineen. De- sociaal-democraten werden al bij de eerste Blitz onder de voet gelopen: de leiding van het Algemeen Duitse Vakverbond riep de leden op, zich bij Hitler's 1 Mei--betoging aan te sluiten. De communisten boden meer verzet: de concentratiekampen openden zich voor hen en voor de trouw gebleven sociaal-democraten, voor beginselvaste pastoors en predikanten, voor al wat democratisch of van "oud-testamentischen bloede" was”²⁰⁰

Uit *figuur 4* blijkt dat de Holocaust over de gehele onderzoeksperiode vrij constant terugkomt in artikelen over de oorlog in het blad.

Figuur 4: Het percentage van artikelen over de oorlog in Politiek en Cultuur tussen 1945 en 1965 waarin de Holocaust ten minste één keer expliciet benoemd wordt.

Hoewel het bewustzijn van de gebeurtenissen in de concentratiekampen in deze periode onder de communisten groter lijkt te zijn dan in *Panorama* en in de herinneringscultuur, betekent dat niet dat er diepgaande aandacht voor de Holocaust was. De vermeldingen in *Politiek en Cultuur* zijn steeds kort en oppervlakkig. Artikelen zoals we die na 1961 in *Panorama* zien opduiken, met uitgebreide beschrijvingen van de toestanden in de kampen,

²⁰⁰ Eva Tas, “Deze vrede en dit Duitsland,” *Politiek en Cultuur* mei 1946, 172.

de verschrikkelijke experimenten die werden uitgevoerd en andere gruweldaden, zien we in de geselecteerde nummers van *Politiek en Cultuur* ook na 1961 geen enkele keer terugkomen. De Holocaust wordt in *Politiek en Cultuur* namelijk meestal ingezet ter illustratie van de kwaadaardigheid van het fascisme, zonder daarbij in details te treden. Als er al verder op de vernietigingskampen in wordt gegaan, dan schrijven de redacteurs van *Politiek en Cultuur* over de communistische kampslachtoffers. De enige verandering die rond 1961 waar is te nemen in *Politiek en Cultuur* wat betreft het schrijven over de Holocaust, is het feit dat vanaf dan iets duidelijker wordt benoemd wat de Holocaust betekende. Zo is in 1961 in een kort statement van de CPN in *Politiek en Cultuur* over het proces tegen Eichmann te lezen:

“Op 11 april zal in Israël de nazi-beul Adolf Eichmann terechtstaan. Het monsterachtige fascistische plan om alle Joden in de door Hitler bezette landen uit te roeien, was aan hem ter uitvoering gegeven. Hij is direct verantwoordelijk voor het vergassen, fusillieren, uithongeren en doodransen van zes miljoen mannen, vrouwen en kinderen. Onder hen waren meer dan honderdduizend Nederlanders.”²⁰¹

De toestand in de concentratiekampen wordt hier concreter benoemd dan in artikelen die eerder in *Politiek en Cultuur* verschenen. Voorbeelden van benoeming van de Duitse concentratiekampen in eerdere artikelen zijn:

“Philips-Nederland had er tijdens de bezetting de voorkeur aan gegeven te profiteren van de goedkope arbeidskracht die de politieke gevangenen uit het concentratiekamp te Vught moesten leveren zonder hiervoor ooit loon te ontvangen.”²⁰²

“De Duitse sociaal-democratie, die het in die jaren in de hand had om in samenwerking met de communisten ‘Van Duitsland een vredelievend land te maken, wees echter ‘alle geweld’ af tegen de fascistten, en gebruikte het intussen tegen de communisten. De tweede wereldoorlog werd onvermijdelijk als een noodlot ... Weer vielen twintig miljoen doden, behalve de burgers, behalve de gaskamers van Auschwitz, Bergen Belsen e.a ... De gewonden zijn nog niet eens geteld.”²⁰³

“En dan zijn daar de Amerikanen. Zij zijn op de hoogte van de toestanden in het kamp, zij doen er niets tegen, integendeel, oogluikend staan ze het toe en helpen de nazi's een handje. Da blijkt b.v. wanneer de schrijver melding maakt van het feit, dat een der gevangenen half dood is geslagen door de Gestapo in het kamp. Het slachtoffer moest

²⁰¹ Redactie *De Waarheid*, “Verklaring van het Dagelijks Bestuur der CPN over het proces-Eichmann,” zoals geplaatst in *Politiek en Cultuur* april 1961, 191-192.

²⁰² R. Jurgens, “Vijf mei,” *Politiek en Cultuur* mei 1956, 249-250.

²⁰³ A. Averink, “De CPN Veertig jaar,” *Politiek en Cultuur* april 1959, 152.

melden dat 'hij een ongeluk had gekregen op het voetbalveld [*en de Amerikanen deden alsof ze dat geloofden*].'²⁰⁴

In het eerste voorbeeld wil de auteur laten zien dat bedrijven als Philips geen moreel besef hebben en met de fascistten heulen, in het tweede voorbeeld wil hij laten zien dat vreedzame oplossingen tegen het fascisme geen zin hebben en uit het derde voorbeeld moet blijken dat de Amerikanen eigenlijk geen haar beter zijn dan de nazi's. De gruwelijkheden die zich in de concentratiekampen hebben afgespeeld zijn dus vooral een middel om mee te waarschuwen. De communisten willen aangeven dat bepaalde groepen of ontwikkelingen niet te vertrouwen zijn en zullen leiden tot een herhaling van de concentratiekampen van de nazi's.

De oorzaak van de afwezigheid van diepgaande informatie over de Holocaust in *Politiek en Cultuur* is vergelijkbaar met de reden voor het vergeten van de Holocaust in *Panorama*: de nadruk ligt zo sterk op een bepaald narratief, dat andere aspecten van de herinnering worden ondergeschoven. In het geval van *Panorama* en de nationale herinneringscultuur is dit het narratief van een collectief lijden en verzet tegen de bezetter, in *Politiek en Cultuur* is het narratief van de strijd van het communisme tegen het imperialisme en fascisme verreweg het belangrijkste aspect van de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog.

Panorama stelde haar beeld over Duitsers bij naar aanleiding van nieuwe aandacht voor de Holocaust; *Politiek en Cultuur* gebruikt de Holocaust al meteen als argument om voor het gevaar van (West-) Duitsland te waarschuwen. Dat is te verklaren vanuit de relatieve toenadering die tijdens de jaren vijftig richting Duitsland werd gezocht. *Panorama* nam deel aan die toenadering en legde meer nadruk op verzet tegen de nazi's dan op datgene wat de nazi's deden. *Politiek en Cultuur* was zeer fel tegen toenadering richting West-Duitsland en gebruikte de Holocaust als stok om mee te slaan in het debat.

Er bestaat ook ergernis over het feit dat de Sovjetunie wordt beschuldigd van het opereren van concentratiekampen, terwijl de Duitse concentratiekampen daarnaast te weinig aandacht krijgen volgens de communisten. In een artikel uit 1958, toen de Holocaust in *Panorama* nog niet besproken werd in de geanalyseerde nummers, staat te lezen: "De grofste vorm vinden we bij Goebbels, die in 1936 in Neurenberg de communisten ervan beschuldigde de vrijheid te niet te doen en verklaarde, dat in de Sowjet-Unie 10 tot 20 miljoen mensen in concentratiekampen waren opgesloten. Dit verwijt van Goebbels, dienend om de fascistische misdaden achter een rookgordijn van laster over het communisme te verbergen, wordt nog steeds gehoord."²⁰⁵ Door de focus te verleggen op Russische

²⁰⁴ "J.S., Vergeefse nederlaag?," *Politiek en Cultuur* april 1951, 189.

²⁰⁵ Jaap Wolff, "Communisme en vrijheid," *Politiek en Cultuur* April 1958, 145.

concentratiekampen wordt de aandacht afgeleid van de Duitse misdaden, en de Nederlandse regering zou deze retoriek overnemen. Ook deze strategie is volgens *Politiek en Cultuur* onderdeel van een campagne om de Amerikaanse oorlogspolitiek goed te praten.²⁰⁶ Ook de verschrikkingen die tijdens de Holocaust plaatsvonden moesten daarom uit het geheugen verdwijnen zodat de Amerikaanse en West-Duitse imperialisten minder weerstand zouden ondervinden bij het beginnen van een Derde Wereldoorlog.

Politiek en Cultuur is dus zeer wantrouwend tegenover (West-)Duitsland. De strijd tegen het Duitse fascisme is namelijk nog lang niet gewonnen. Deze strijd is deel van een groter conflict, dat van de arbeidersklasse tegen de bezittende klasse, wat ook tot uiting komt in de Koude Oorlog. In *Politiek en Cultuur*, dat sterk betrokken is bij die Koude Oorlog vanwege haar steun aan de Sovjetunie, draait de herinnering aan de oorlog zo sterk om deze strijd, dat een onderdeel van de oorlog zoals de Holocaust hoofdzakelijk als argument dient om aan te tonen hoe monsterlijk de fascistische ideologie is.

Soldaten en Verzet

Politiek en Cultuur geeft veelvuldig aandacht aan de Februaristaking. In 42,3% van de door mij onderzochte artikelen staan één of meerdere verwijzingen naar de door communisten geleide staking van april 1941. Daarnaast is er vooral aandacht voor de rol van de Sovjetunie in de oorlog en wordt de rol van Amerikaanse, Canadese en Britse soldaten vrijwel volledig verzwegen. Er wordt vaak geschreven hoe Nederland bevrijd werd van het fascisme, maar wie die bevrijding bewerkstelligde wordt verder niet vermeld. In een artikel over de Februaristaking uit 1951 worden de Amerikaanse bevrijders wel benoemd, maar daarbij wordt niet nagelaten om ook meteen kritiek op de VS te leveren: "Wij waren wel bereid om samen met de Amerikaanse soldaten tegen het fascisme te strijden, maar wij zijn niet bereid om onder uw leiding samen met de nazi's te strijden."²⁰⁷ De inspanningen van de Sovjetunie tijdens de oorlog worden des te meer benadrukt. Met de bevrijding van Nederland hadden de Sovjets niets van doen en in die context worden ze dan ook niet benoemd, maar als het gaat over de algemene overwinning op het fascisme worden zij keer op keer geroemd. Dit in tegenstelling tot *Panorama*, waarin de Sovjets in slechts één artikel, een fictief verhaal, een positieve rol spelen en waarin de 'westelijke geallieerden' in dertien van de 50 artikelen een hoofdrol spelen.

Anders dan de Sovjetunie speelden de Nederlandse communisten wel degelijk een hoofdrol in de Nederlandse oorlogsgeschiedenis. In mei 1965, precies twintig jaar na het einde van de oorlog, blikt *Politiek en Cultuur* hierop terug. De auteur van het artikel "Het spoor gevolgd" wil vooral overbrengen dat het verzet van de communisten tegen het

²⁰⁶ Wolff, "Communisme en vrijheid," 145.

²⁰⁷ Redacteur *Politiek en Cultuur*, "Tien jaar na de Februari-staking," *Politiek en Cultuur* februari 1951, 54.

fascisme niet tegelijk begon of eindigde met de Tweede Wereldoorlog.²⁰⁸ Reeds lang voordat Duitse troepen Nederlands grondgebied aanvielen, streeden de communisten al tegen het fascisme en ze zullen dat ook blijven doen, zo stelt hij. Hieruit blijkt een fundamenteel verschil tussen de manier waarop de communisten terugkijken op de oorlog en hoe zowel de nationale herinneringscultuur als de herinnering aan de oorlog in *Panorama* eruitzag. Over de periode vóór 10 mei 1940 is in de geselecteerde *Panorama*-artikelen niets terug te vinden. De artikelen over de oorlog beginnen op zijn laatst bij de Duitse inval, en het grootste deel gaat zelfs over de laatste twee jaren van de oorlog waarin de nazi's grote verliezen leden.²⁰⁹ De redacteur van *Politiek en Cultuur* wil ondertussen laten zien dat de communisten het gevaar van het fascisme al aan zagen komen en als eersten tijdens de oorlog het gewapende verzet tegen de bezetter begonnen:

“Het gewapende verzet (de aanslagen, de gewapende sabotage en het onschadelijk maken van notoire verraders) bestond daarnaast en kon slechts op basis van en beschermd door deze politieke massa-beweging bestaan. Voor de communisten, die als eerste het initiatief tot ook dit aspect van het verzet namen door de vorming van militaire groepen, was het daarmee trouwens geheel verbonden.”²¹⁰

Het beeld van het verzet dat de communisten hebben is dus heel anders dan dat in *Panorama*. In *Panorama* zien we, net als in de nationale herinneringscultuur, een beeld van een tijd waarin gewone mensen opstonden tegen het kwaad en die heldendaad soms zelfs met hun leven moesten bekopen. *Politiek en Cultuur* ziet de oorlog juist als een onderdeel van een voortdurende strijd tegen het fascisme. Er wordt door de communisten ook aan heldenverering gedaan, maar die dient om het communisme te verheerlijken.

Later in “Het spoor gevolgd” wordt uitgelegd hoe volgens deze redacteur het verzet tegen het fascisme van vóór de oorlog eruitzag. Niet alleen in Duitsland, Italië en Spanje, waar communisten en socialisten probeerden op te staan tegen de fascistische machthebbers, maar ook in Nederland. In Nederland hadden de fascistten namelijk nooit vat gekregen op de werkloze arbeidersmassa dankzij het werk van de CPN, zo stelt de redacteur. Door deze inspanningen viel de Nederlandse arbeidersklasse niet ten prooi aan de NSB. Volgens *Politiek en Cultuur* is op deze manier een fascistische machtsovername van binnenuit in Nederland voorkomen. Toen de nazi's Nederland uiteindelijk binnenvielen was dit communistische fundament ook de voedingsbodem voor het eerste verzet tegen de bezetter, met als hoogtepunt de Februaristaking van 1941.²¹¹

²⁰⁸ Joop Wolff, “Het spoor gevolgd,” *Politiek en Cultuur* mei 1965, 193-201.

²⁰⁹ Zestien *Panorama*-artikelen gaan specifiek over de jaren '44-'45, slechts acht gaan over de jaren '40-'43.

²¹⁰ Wolff, “Het spoor gevolgd,” 194.

²¹¹ Wolff, “Het spoor gevolgd,” 197.

De nadruk op het “vroeger verzet” van de communisten lijkt twee oorzaken te hebben. Ten eerste gebruiken de communisten het feit dat zij zich al vóór de oorlog tegen het fascisme verzetten als argument om te laten zien dat ze ook dit keer weer de opkomst van een gevaarlijke ideologie voorzien. De communisten vergelijken de situatie in de Koude Oorlog vaak met de situatie in de jaren '30. Er wordt in vrijwel elk nummer gewaarschuwd voor de herleving van het Duitse imperialisme en fascisme, wat in samenwerking met het Amerikaanse imperialisme zal gaan zorgen voor een Derde Wereldoorlog. Als de communisten de situatie in de jaren '30 juist zagen, zullen ze dit keer toch ook gelijk hebben?

Daarnaast moesten de communisten vechten voor een plek in de nationale herinneringscultuur. Er was al weinig aandacht voor de ervaringen van specifieke groepen tijdens de oorlog en voor de communisten was dit probleem nog veel groter. Hun rol in het verzet werd in Nederland actief vergeten en bekritiseerd, *verwijdering onder druk* zoals Connerton het beschreef in zijn “Seven types of forgetting.” Zoals uit mijn onderzoek bleek was er bijvoorbeeld in een tijdschrift als *Panorama* bijna geen aandacht voor het communistisch verzet, en ook in de nationale herdenkingen werd het communistisch verzet niet benoemd. Communistische verzetsleden werden zelfs uit de herdenkingscomités verwijderd. Als er buiten de eigen kringen al aandacht voor het communistische verzet was, dan werden de motieven van dit verzet in twijfel getrokken, zo staat te lezen in *Politiek en Cultuur*:

“In dat verband is het nuttig te herinneren aan een door en door aftandse en gluiperige “discussie”, die door rechtse politici na de oorlog een tijdlang aan het publiek werd opgedrongen. Zeker, zij konden er niet onderuit de grote rol van de communisten in het verzet te erkennen, nee, zij moesten de communisten zelfs prijzen voor hun standvastige en consequente optreden voor de vrijheid en onafhankelijkheid van het land. Er waren tenslotte teveel getuigen: miljoenen Nederlanders! Om de erkenning van deze rol echter tegelijkertijd te ontcrachten en de stellingen van de koude oorlog te kunnen gaan innemen, stelden zij héél pathetisch en héél luidruchtig de vraag: “Maar is het niet zo, dat de communisten pas in het verzet gingen toen de Sowjet-Unie door Hitler aangevallen en in de oorlog betrokken werd?”²¹²

De communistische verzetsmensen zouden dus niet voor het vaderland hebben gestreden, maar voor die andere vijand: de Sovjetunie. *Politiek en Cultuur* steekt haar sympathie voor de Sovjetunie niet onder stoelen of banken, maar ontkent desondanks met klem dat het verzet tegen de Duitse bezetter niet ook gemotiveerd was vanuit Nederlands patriottisme.

²¹² Wolff, “Het spoor gevolgd,” 195.

Het communistische verzet bestond al vóór de oorlog en het gewapende verzet tegen de nazi's begon direct na de Duitse inval.

“Op 10 mei trokken de Duitse fascistische troepen ons land binnen en bestond er een officiële staat van oorlog tussen Nederland en Hitler-Duitsland. Voor bureaucraten die zelfs als het over oorlogen gaat officiële staatsstukken verafgoden, is dat waarschijnlijk begin en einde van alle wijsheid. Ook voor hen, die nu ijverig proberen het ware karakter van het Duitse fascisme te verdoezelen en onze jeugd de strijd van '40-'45 proberen aan te praten als een "gewone oorlog", zoals alle imperialistische oorlogen, en de werkelijkheid bedekken van de b e v r i j d i n g s oorlog die door de volkeren gevoerd werd. Deze richtte zich èn tegen de nationale onderdrukking èn tegen het fascistische systeem, dat door het grote kapitaal en het daarmee verbonden Duitse militarisme gegrondvest was.”²¹³

Hier geeft de redactie van *Politiek en Cultuur* aan dat volgens hen de herinnering aan de oorlog wordt vervormd door anticommunisten en pro-imperialisten. Die groepen wilden het volk ervan overtuigen dat alles weer moest worden zoals het voor de oorlog was. En dat stond haaks op de visie van de communisten zelf: zij wilden vooruitgang en een volledige verandering van het politieke en economische systeem. Het imperialisme moest uitgebannen worden, wat betekende dat Nederland de samenwerking met West-Duitsland en de VS moest beëindigen. De communisten zagen de verbanning van hun verzetsmensen uit de collectieve herinnering als een poging om het status quo te beschermen en de prestaties van de communisten te ondermijnen.

Ook wordt in dit fragment benoemd dat het verzet volgens de communisten een tweeledig karakter had: er werd zowel tegen de bezetting als tegen het fascisme gestreden. De communisten zullen hun eigen verzet zien als strijdend tegen beide elementen, maar in de nationale herinneringscultuur wordt er volgens hen vooral nadruk gelegd op het verzetten tegen een aantasting van de nationale soevereiniteit.

De communisten zien dus hoe de herinnering aan hun eigen, grote rol in het verzet wordt aangetast. Dit terwijl zij juist hoop hadden geput uit hun heldhaftige status tijdens de oorlog: na de oorlog zou dat krediet op kunnen leveren voor de communisten. Niets was echter minder waar. De Koude Oorlog gooide roet in het eten en de communisten werden al snel weer met de nek aangekeken. Hun rol in het verzet werd vergeten of zelfs bevraagd. De communisten probeerden zich hiertegen te verzetten door erop te wijzen dat de strijd tegen het fascisme een van de belangrijkste onderdelen van het communisme was, dat die strijd voor, tijdens en na de oorlog gevoerd werd.

²¹³ Wolff, “Het spoor gevolgd,” 196.

Herdenken en lessen uit de oorlog

Een zeer belangrijk onderdeel van de herinnering aan de oorlog in *Politiek en Cultuur* is het waarschuwen voor herhaling. De Nederlandse communisten vinden dat het fascisme nooit tot aan de wortels uitgebannen is. Het heeft daarom de kans gehad om opnieuw de kop op te steken. Vlak na de oorlog hadden de communisten echter nog de hoop dat onder hun leiding de Nederlandse samenleving voor altijd verlost kon worden van de conservatieve krachten die volgens hen tot het fascisme hadden geleid. Uit de eerste nummers van *Politiek en Cultuur* na de oorlog blijkt duidelijk dat de communisten grote kansen zagen liggen voor zichzelf in de Nederlandse naoorlogse samenleving. Ze hadden immers een grote rol gespeeld in het verzet tegen de Duitse bezetter. Zoals in *Politiek en Cultuur* in mei 1946 te lezen is:

“Het is een feit van niet te overschatten betekenis, dat alle betrokken arbeiders de argumenten der communisten als juist aanvaardden en dat zij hun vertrouwen in de juistheid van de houding der communisten uitspraken. Dit is het eenvoudige gevolg van het feit, dat zij de communisten voor de oorlog als bekwame leiders hebben leren kennen, om niet te spreken over de rol der communisten in de verzetsstrijd.”²¹⁴

Daarnaast waren de communisten optimistisch over de situatie die ontstond tijdens de wederopbouw. In datzelfde artikel uit mei 1946 staat te lezen dat na de oorlog “arbeidskracht vrijwel het enige is, dat ons overgebleven was”.²¹⁵ De arbeidersklasse zou dus een grote rol kunnen gaan spelen in de wederopbouw en het naoorlogse Nederland. Zo vlak na de oorlog was men geschrokken van de gruwelen die het fascisme had voortgebracht, de communisten hoopten hiervan gebruik te kunnen maken.

“Men spreekt niet over wederopbouw van onze voor-oorlogse verhoudingen, en zelfs de meest verstokte reactionairen schermen tegenwoordig met nieuwe ideeën, die allen uitdrukking zijn van het feit, dat de massa van het volk niet terug wil, maar voorwaarts.”²¹⁶

Al binnen een paar jaar zou blijken dat deze hoop in het geval van de communisten valse hoop zou zijn. Zoals zij het zagen, keerde alles snel weer terug naar het oude. Het vooroorlogse Nederland werd hersteld, de zuilensamenleving werd voor zolang het duurde weer ingericht en de communisten werden door de Nederlandse regering actief bestreden.²¹⁷ Deze bestrijding van het communisme wordt in *Politiek en Cultuur* steeds in verband gebracht met de terugkeer van het fascisme. Dat blijkt zeer duidelijk uit het artikel “Eenheid

²¹⁴ F. Baruch, “Op de tweesprong,” *Politiek en Cultuur* mei 1946, 168.

²¹⁵ Baruch, “Tweesprong,” 167.

²¹⁶ Baruch, “Tweesprong,” 167.

²¹⁷ Gerard Geelhoed, “Eenheid tegen het herlevend fascisme,” *Politiek en Cultuur* februari 1952, 60.

tegen het herlevend fascisme”, uit februari 1952. De oorlog is pas zeven jaar voorbij, maar de communisten zien het fascisme alweer de kop opsteken. De afzetting van het communistische gemeentebestuur van het Groningse Finsterwolde in 1951 is hier volgens de communisten een symptoom van: “De kwestie Finsterwolde is een onderdeel van het steeds verder voortschrijdende fasciseringsproces, dat in Nederland reeds lang plaats heeft, waarbij het parlement dient als het democratisch vijgeblad, waarachter de oorlogsvoorbereidingen worden verborgen en de anti-democratische maatregelen worden doorgevoerd.”²¹⁸

Als de communisten spreken over de herleving van het fascisme, doelen ze niet op een terugkeer van de N.S.B. of een andere fascistische partij. Volgens hen zijn het de regerende grote partijen die steeds meer toegeven aan het fascisme. De KVP en de PvdA moeten het daarbij vooral ontgelden. Zij zouden in dienst van Amerika vele fascistische maatregelen doorvoeren in Nederland. Daarmee wordt vooral gedoeld op anticomunistische maatregelen, die volgens *Politiek en Cultuur* niet alleen communisten zullen treffen. De communisten vinden namelijk dat bepaalde rechten en vrijheden van de democratie geschonden worden, waarvan zij het eerste maar niet het laatste slachtoffer zullen zijn.²¹⁹ Ook tijdens de oorlog waren de communisten een van de eerste slachtoffers van het fascisme, en ook toen stonden zij op om verzet te plegen tegen die ideologie. De politici van nu zijn volgens *Politiek en Cultuur* niet veel beter dan de nazi's, alleen zijn hun bevoegdheden minder groot. Een politieke tegenstander zou “wanneer Romme [*Leider KVP*] daartoe de macht had, reeds lang in een concentratiekamp zijn terechtgekomen....”²²⁰ Hieruit blijkt dat van het voorzichtige overwinningsoptimisme van de communisten al snel niets meer over was. De communisten hebben het gevoel dat de oorlog niet eens voorbij is, maar dat het fascisme iets beter verpakt wordt.

Al vier jaar na de oorlog, wanneer de Koude Oorlog goed op gang komt, wordt in een kritisch artikel over de NAVO door *Politiek en Cultuur* een directe vergelijking tussen Amerika en het fascisme van de Tweede Wereldoorlog gemaakt.

“Wanneer we eens kijken hoe de tweede wereldoorlog ontstond, dan zien we vele opvallende overeenkomsten. Hitler en Mussolini begonnen hun oorlogsvoorbereiding met een ongekeerde hetze tegen de Sowjet-Unie en de communisten. Zij sloten met elkaar een politiek, militair en economisch verbond. De as Rome-Berlijn-Tokio en het Anti-Komintern pact waren de resultaten. Daarna traden ze uit de Volkenbond en gingen ongestoord hun gang met hun bewapening en oorlogsvoorbereiding. “Het Avondland moest verdedigd

²¹⁸ Geelhoed, “Eenheid tegen het herlevend fascisme,” 60.

²¹⁹ Geelhoed, “Eenheid tegen het herlevend fascisme,” 60-61.

²²⁰ Geelhoed, “Eenheid tegen het herlevend fascisme,” 61.

worden tegen de barbaren uit het oosten." Amerika begon na de oorlog zijn bewapening op te voeren. Er zijn thans nog steeds drie miljoen Amerikanen onder de wapenen. De uitgaven voor militaire doeleinden stijgen elk jaar en bedragen 79% van de begroting."²²¹

Waar het grootste deel van de Nederlandse bevolking de Sovjetunie als de nieuwe vijand zag, vonden de communisten dat de VS de grootste bedreiging voor de wereldvrede was.²²² De Nederlandse regering doet volgens de communisten niets om deze nieuwe fascistische macht tegen te gaan. Sterker nog: om het nieuwe fascisme meer ruimte te geven, neemt zij actief deel aan het wegpoetsen van de herinnering aan de oorlog. In de jaren vijftig wordt er namelijk, tot grote onvrede van de communisten, geknaagd aan de status van Bevrijdingsdag als officiële jaarlijkse feestdag. In de meinummers van 1954 en 1956 wijdt *Politiek en Cultuur* uitgebreide artikelen aan het behoud van de status van 5 mei als jaarlijkse feestdag.²²³ Tevergeefs, want in 1958 wordt Bevrijdingsdag gedegradeerd tot vijfjaarlijkse feestdag.²²⁴ De communisten voerden in het debat rondom Bevrijdingsdag vooral nationalistische en verbindende argumenten aan. Er werd geprobeerd om niet alleen de communistische achterban, maar ook de rest van Nederland aan te spreken.

"In die gedenkdagen openbaren zich de beste eigen tradities als uitingen van nationaal zelfbewustzijn, die alle deelgenoten in het volksbestaan herinneren aan gedeelde vreugden of gedeeld leed. Zulke hoogtepunten van nationaal leven hebben de hoedanigheid, dat zij in staat zijn de diep snijdende sociale en economische verschillen, ja belangenstrijd en politieke conflicten binnen de natie voor een ogenblik te overbruggen en alle patriotten, van welken huize ook, te verenigen in het merkwaardig saamhorigheidsgevoel, waarin zij elkaar als kinderen en dragers van een historie herkennen. Alle patriotten. Want men hoeft ook in Nederland het feit, dat er hoge ogenblikken van nationaal bewustzijn en nationale saamhorigheid bestaan, niet te idealiseren of te vervalsen tot het vlekkeloos beeld van honderdprocentige vaderlandsliefde in de boezem van elk lid der volksgemeenschap."²²⁵

Hier conformeren de communisten plotseling in hoge mate aan de nationale herinneringscultuur waar ze zich normaal gesproken tegen afzetten. In andere artikelen over de herinnering aan de oorlog wordt er toch vooral op gehamerd dat Europa niets van de oorlog heeft geleerd en dat de erfenis van de verzetsstrijders wordt verloochend. Het doel

²²¹ Jan Schalker, "Het Atlantisch pact is een oorlogspact," *Politiek en Cultuur* april 1949, 99.

²²² J.C.H. Blom, "Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)," *BMGN - Low Countries Historical Review* 96, no.2 (1981): 300-333.

²²³ R. Jurgens, "Vijf Mei," *Politiek en Cultuur* mei 1954, 249-254. En: Theun de Vries, "Om de Vijfde Mei," *Politiek en Cultuur* mei 1956, 241-249.

²²⁴ Website Nationaal Comité 4 en 5 mei, "Geschiedenis Nationale Viering van de Bevrijding," <https://www.4en5mei.nl/herdenken-en-vieren/veelgestelde-vragen/achtergrondinformatie-vieren/geschiedenis>.

²²⁵ De Vries, "Om de Vijfde Mei," 241.

van het behoud van Bevrijdingsdag is echter zo hoog dat deze verschillen door de communisten even opzijgezet kunnen worden: “Er is geen twijfel aan, of alle goede patriotten beleefden de instelling van deze dag als feestmoment van de natie. De een, omdat hij er het herstel in zag van een oude toestand; de ander, omdat die dag hem de uitdrukking leek van een ophanden vernieuwing.”²²⁶ Op Bevrijdingsdag vierten dat alles weer terugkeerde naar het oude is nu juist de mentaliteit waar de communisten zo fel tegen ageren in *Politiek en Cultuur*. Maar, zelfs een “verkeerde” invulling van de feestdag is beter dan een verloren feestdag. Het lijkt er echter toch op dat de Nederlandse regering een einde gaat maken aan de status van Bevrijdingsdag als jaarlijkse feestdag, tot grote woede van *Politiek en Cultuur*-redacteur Theun de Vries:

“Waar het hier op aan komt, is dit: dat de Nederlandse regeerders, in hun Amerikaans-geaarde honger naar de maximumwinst, over volksvertegenwoordiging en volk heen met het buitenlandse imperialisme samenzweren, om de nederlaag der Nazi's zo snel mogelijk ongedaan te maken, oorlogsmisdadigers hun satanische wandaden te vergeven en vrij te laten, ons leger onder buitenlandse, voornamelijk nazi-generaals in Amerikaanse dienst te plaatsen en Amerika tenslotte vaste voet te verlenen op ons grondgebied door het aanbieden van luchtbases en atoombombumps, opdat het zijn doel, overdrachtelijk en in feite, sneller bereiken.”²²⁷

Zoals bekend verwachtten de Nederlandse communisten van *Politiek en Cultuur* een Derde Wereldoorlog waarin Amerika en West-Duitsland een aanval zullen doen op de Sovjetunie. Nederland zou dan ook in deze oorlog meegesleurd worden en door Amerika of Duitsland gekoloniseerd worden. Om Nederland zo ver te krijgen, moest het volk eerst klaargemaakt worden voor een overname. Duitsland moest vergeven worden en de mensen moesten hun angst voor “reactionnaire” politieke ideologieën weer kwijt zien te raken. De Tweede Wereldoorlog werd in de ogen van *Politiek en Cultuur* veranderd in een “gewone oorlog”, de redenen erachter moesten vergeten worden zodat hetzelfde scenario zich weer zou kunnen herhalen.

Bij het tienjarig jubileum van de bevrijding in mei 1955 gaat de redactie van *Politiek en Cultuur* nog een stap verder in hun woede over de afschaffing.²²⁸ Er wordt vrij expliciet geschreven dat de mensen die de status van Bevrijdingsdag aantasten, eigenlijk NSB'ers zijn. “Verraders vierten de vrijheid niet gaarne en het heeft dan ook de laatste jaren niet ontbroken aan pogingen, om de vijfde Mei als nationale feestdag te liquideren.”²²⁹ In de

²²⁶ De Vries, “Om de Vijfde Mei,” 242.

²²⁷ De Vries, “Om de Vijfde Mei,” 244.

²²⁸ Marcus Bakker, “Dag van glorie en maskerade,” *Politiek en Cultuur* mei 1955, 249-254.

²²⁹ Bakker, “Dag van glorie,” 249.

volgende alinea wordt er geschreven over de rol van minister-president Drees in de pogingen om Bevrijdingsdag te ondermijnen. De premier wordt zo impliciet beschuldigd van landverraad. Hij zou Nederland op willen geven aan de Duitsers, want: “Het is zo helder als glas, dat Duitse herbewapening en viering van de bevrijding twee zaken zijn die elkaar bijten.”²³⁰ De herinnering aan de oorlog houdt de afkeer tegen het “Pruisische militarisme” levend.²³¹ Pas als de haat tegen Duitsers afgebroken is, zal de Nederlandse bevolking de Duitse herbewapening accepteren.

Dat strookt niet met de tendens die uit de historiografie en de onderzochte *Panorama*-artikelen naar voren komt. *Politiek en Cultuur* stelt dat de haat tegen Duitsers nog even groot is als tijdens de oorlog, maar uit andere bronnen blijkt juist dat de houding tegenover Duitsland en het Duitse volk om pragmatische redenen iets minder vijandig werd in de jaren vijftig.²³² Dat zou erop kunnen wijzen dat de tactiek waar de Nederlandse regering in *Politiek en Cultuur* van beschuldigd wordt inderdaad effectief was, of het kan betekenen dat de communisten hun eigen anti-Duitse sentimenten in de jaren vijftig op de rest van de Nederlanders projecteerden.

Bevrijdingsdag staat dus onder druk, maar de problemen rondom de herdenking van de Februaristaking zijn zo mogelijk nog groter voor de communisten. Zo is te lezen in het maandoverzicht waarmee het aprilnummer van 1952 opent:

“De betekenis van deze staking voor het verzet tegen het Duitse fascisme valt niet te ontkennen. Het is een historisch feit, evenals het feit dat de communisten de leiding van deze staking hadden. De regering, die aan de leiband van Amerika loopt, was niet in staat deze herdenking, die een deel van het volk zelf is en waarvan de nabestaanden van de slachtoffers en een groot aantal van de leiders nog in het leven zijn, onopgemerkt te laten voorbijgaan. Want een werkelijke herdenking is geen leeg gebaar. Deze is de voortzetting van de strijd, waarvoor deze Nederlanders gevallen zijn, en dat druist in tegen de politiek van oorlogsvoorbereiding van deze regering. In deze situatie trachtte men dit jaar de herdenking tot een formele plechtigheid te beperken, die elke betekenis zou missen. Aan het Februari-comité, dat ieder jaar de herdenking had voorbereid, werd verboden deze op Zondag 24 Februari te doen plaats vinden, en tegelijkertijd werd de kranslegging door de autoriteiten op Maandag 9 uur 's morgens bepaald, met de bedoeling deze buiten het volk om te doen geschieden.”²³³

²³⁰ Bakker, “Dag van glorie,” 250.

²³¹ Bakker, “Dag van glorie,” 250.

²³² Wielenga, *Vijand tot bondgenoot*, 55.

²³³ Redactie *Politiek en Cultuur* “Maandoverzicht,” *Politiek en Cultuur* april 1952, 145.

Waar de afbreuk aan de waarde van Bevrijdingsdag volgens de communisten op meer slinkse wijze gebeurt, worden zij in de organisatie van de herdenking van de Februaristaking openlijk tegengewerkt door de autoriteiten. Dit terwijl de Februaristaking voor de Nederlandse communisten het belangrijkste onderdeel van de herinnering aan de oorlog was. Aan de hand van de Februaristaking kunnen zij namelijk aantonen dat zij als een van de eerste groepen in verzet kwamen tegen de bezetter. Daarnaast was de Februaristaking voor hen het bewijs geweest van de bekwaamheid van de communisten om een grote mensenmassa op de been te krijgen. De communisten zullen de pogingen van de autoriteiten om hun herdenking te dwarsbomen ook zien als bewijs van dat feit. De regering, aangestuurd door de Amerikanen, wil voorkomen dat de communisten voet aan de grond krijgen en probeert daarom deze herdenking te laten verdwijnen.

De bevolking steunt de communisten daarin, zo is te lezen: er werden duizenden mensen op de been gebracht om de herdenking toch uit te voeren en te protesteren tegen het handelen van de regering.²³⁴ De communisten richten hun woede over het gevaarlopen van Bevrijdingsdag en de herdenking van de Februaristaking dus altijd tegen de regering. Het volk treft geen blaam, het grootste deel staat in dit debat aan de kant van de communisten, zo ervaren zij. Aan het deel van het volk dat de mening van de regering onderschrijft, wordt amper aandacht besteed. Zij zijn buiten hun schuld om door de regering misleid.

In *Politiek en Cultuur* wordt de Sovjetunie hartstochtelijk gesteund. De spanningen tussen de Sovjetunie en de VS worden in *Politiek en Cultuur* direct in verband gebracht met de Tweede Wereldoorlog. In het hiervoor besproken artikel over de Februaristaking uit april 1952 wordt bijvoorbeeld de vergelijking tussen de VS en Hitler wederom gemaakt: "Dat is de werkelijke politiek van het Amerikaanse imperialisme. De belangen van de grote trusts gaan boven elke moraliteit, boven elke internationale overeenkomst. Een roofdiermentaliteit. Hitler liep met dezelfde ideeën rond. De volkeren hebben hem veroordeeld."²³⁵ De Amerikanen zouden het plan hebben om alle Europese legers samen te smelten tot één groot Europees leger, met West-Duitsland als hoofdkracht. Het West-Duitse leger "onder de vrijgelaten Hitler-generaals" zou uit zijn op revanche voor de verloren oorlog.²³⁶ De communisten wijzen op de herinnering aan de oorlog, maar er wordt niet naar ze geluisterd.

Dit leidt natuurlijk tot onvrede bij de communisten, die ondertussen zagen dat de herinnering aan communistisch verzet in Oost-Europese landen wél levend werd gehouden:

²³⁴ Redactie *Politiek en Cultuur* "Maandoverzicht," april 1952, 146.

²³⁵ Redactie *Politiek en Cultuur* "Maandoverzicht," april 1952, 149.

²³⁶ Redactie *Politiek en Cultuur* "Maandoverzicht," april 1952, 147.

"Evenals de linkse groeperingen in onze verzetsbeweging, gelukte het ook in Tsjechoslowakije op 5 April 1945; dus kort voor de bevrijding, een program te formuleren voor de na-oorlogse periode, dat door alle belangrijke politieke groeperingen werd aanvaard. Het verschil was slechts, dat het program van de linkse groeperingen in Nederland onmiddellijk na de bevrijding werd "vergeten", terwijl men in Tsjechoslowakije daarentegen onmiddellijk met de uitvoering van dit program begon."²³⁷

Niet alleen in herdenkingen, ook in de schoolboeken werd de herinnering aan de Februaristaking volgens de Nederlandse communisten aangetast. In een artikel uit februari 1963 doet *Politiek en Cultuur* een onderzoek naar wat zij geschiedvervalsing in schoolboeken vinden. Het artikel is getiteld "Geschiedenis aan de wandel" en laat zien hoe het anticommunisme in geschiedenisboeken terug te vinden is.²³⁸ Daarbij gaat het ook over het vergeten van de rol van het communisme in het verzet tegen de nazi's, in het bijzonder de Februaristaking.

"Vooral de Februaristaking van 1941 is hiervan een treffend voorbeeld. NOVEM's "Wereld in Wording" deel 3 - in gebruik bij de hoogste klassen van middelbare scholen, meent er wel iets over te moeten zeggen: "De eerste golf van spontaan verzet op grote schaal kwam naar aanleiding van de jodenvervolging in Amsterdam. In februari 1941 ging men daar tot een staking over. Zij werd niet algemeen, maar betekende een signaal, dat beantwoord werd met bloedig Duits geweld. NOVEM omzeilt zeer bewust de georganiseerdheid van de staking, waartoe zoals bekend de Communistische Partij opriep. Zij doet het voorkomen alsof Amsterdam in een opwelling tot staking over ging. Het algemene protest tegen de Duitse bezetter, de grootheid van de daad komt op geen enkele wijze tot uitdrukking."²³⁹

De elementen waar de communisten juist zo op hameren, namelijk de communistische aard van de staking en de succesvolle gerichte organisatie, worden in het geschiedenisboek vergeten. Dit terwijl de communisten deze elementen juist gebruikten om hun eigen rol voortdurende strijd tegen het 'imperialisme' te legitimeren. Het volk moest overtuigd worden van het belang van de communistische partij, maar dat wordt ernstig bemoeilijkt wanneer een van de grootste prestaties uit haar geschiedenis uit de boeken verdwijnt. Het is dan ook niet opmerkelijk dat de communisten zo fel ageerden tegen de manier waarop de Nederlandse regering met de herinnering aan de oorlog omging.

Conclusie *Politiek en Cultuur*

²³⁷ F. Baruch, "Tien historische dagen in Tsjechoslowakije," *Politiek en Cultuur* april 1948, 113.

²³⁸ L. Haks, "Geschiedenis aan de wandel," *Politiek en Cultuur* februari 1963, 62-68.

²³⁹ Haks, "Geschiedenis aan de wandel," 66-67.

De herinnering aan de oorlog is in *Politiek en Cultuur* voornamelijk een politiek instrument. Om meer voet aan de grond te krijgen verwezen de Nederlandse communisten in *Politiek en Cultuur* veelal naar hun rol in de oorlog en het falen van de Nederlandse regering om lessen te trekken uit de Tweede Wereldoorlog. De communisten waren tijdens en vóór de Tweede Wereldoorlog opgestaan tegen het fascisme en herkenden nu een herleving van het fascisme in wat zij het Amerikaanse en West-Duitse imperialisme noemden. Op basis van hun verzet tegen het fascisme in het verleden probeerden ze in *Politiek en Cultuur* aan te tonen dat zij het aan het rechte eind hadden en dat de communisten 'de goeden' waren in de Koude Oorlog. Het feit dat de Holocaust vroeger benoemd wordt dan in *Panorama* lijkt ook uit politieke redenen voor te komen. Daaraan worden nog vele verwijzingen toegevoegd naar de Sovjetunie als overwinnaars van de Tweede Wereldoorlog, die in de naoorlogse periode volgens *Politiek en Cultuur* een vreedzame opstelling innam tegenover de Amerikaanse en Duitse agressoren.

De inspanningen van de communisten om de Nederlanders ervan te overtuigen dat zij zich tegen de Amerikaanse invloed moesten keren, kregen nul op het rekest. Nederland sloot zich aan bij de NAVO, gaf tot grote frustratie van de communisten haar goedkeuring over herbewapening van West-Duitsland en voerde een sterk anticomunistische politiek. Het verdringen van het communistisch verzet uit de herinnering aan de oorlog hoorde daarbij. De communisten probeerden die herinnering ondertussen juist te gebruiken om politieke sympathie op te wekken in een periode waarin zij kansen zagen liggen voor de communistische zaak. Dat de herinnering aan de oorlog een cruciaal onderdeel was van het argument voor een communistisch Nederland in *Politiek en Cultuur*, bleek des te meer toen de Nederlandse regering de status van Bevrijdingsdag als nationale feestdag afschafte. *Politiek en Cultuur* wijdde hier in de meinummers van 1954, 1955 en 1956 de gehele opening van het tijdschrift aan. De communisten zagen de afschaffing van Bevrijdingsdag als nationale feestdag als poging om het Nederlandse volk de misdaden van de nazi's te laten vergeten, zodat West-Duitsland vertrouwd kon worden.

Politiek en Cultuur zet zich gedurende de onderzoeksperiode meestal sterk af tegen de herinneringscultuur, maar conformeert zich er uit politieke doeleinden dus ook soms aan. Wanneer Bevrijdingsdag bedreigd wordt, spreekt de redactie over patriottisme en nationalisme, terwijl zij normaal verzet op ideologische basis promoot. Ook doet het blad verwoede pogingen om de status Bevrijdingsdag te redden, terwijl deze feestdag bij de herinneringscultuur hoort waartegen zij zich afzetten.

Conclusie

In deze scriptie heb ik onderzocht hoe de herinnering aan de Tweede Wereldoorlog werd vormgegeven in de Nederlandse publiekstijdschriften *Panorama* en *Politiek en Cultuur* tijdens de periode 1945-1965, en waaruit die vormgeving te verklaren valt. De lessen die uit de oorlog getrokken moeten worden staan centraal in de vorming van de herinnering in deze tijdschriften. Zowel *Panorama* als *Politiek en Cultuur* vormen hun herinnering aan de oorlog aan de hand van de “opdat wij nooit vergeten”-gedachte. De interpretatie van deze gedachte is in de tijdschriften echter compleet verschillend. De redactie van *Politiek en Cultuur* vindt dat de herinnering aan de oorlog wordt weggepoetst om ruimte te maken voor een herleving van het fascisme, ditmaal onder leiding van een coalitie van de VS en West-Duitsland. *Politiek en Cultuur* uit haar woede over de uitwissing van de herinnering en probeert die uitwissing tegen te gaan door veelvuldig te schrijven over de misdaden van de nazi's en het gevaar van de herbewapening van West-Duitsland. Hieruit valt ook de vroege aandacht voor de Holocaust in *Politiek en Cultuur* vergeleken met *Panorama* en de herinneringscultuur te verklaren. De redactie wil haar lezers eraan blijven herinneren hoe gevaarlijk het fascisme is. Het enige middel dat het fascisme kan tegenhouden is volgens hen het communisme, dat tijdens de oorlog met succes tegen het fascisme heeft gestreden.

Voor *Panorama* heeft de gedachte “opdat wij nooit vergeten” een andere betekenis. Zij conformeren zich aan de herinneringscultuur, wat betekent dat in *Panorama* elk jaar rondom 4 en 5 mei aandacht wordt gegeven aan de gevallen verzetshelden die hun leven geofferd hebben voor de vrijheid. Waar *Politiek en Cultuur* vindt dat die vrijheid weer wordt verspeeld, vindt *Panorama* dat de vrijheid teruggewonnen en veiliggesteld is. *Panorama* schrijft daarom met veel dankbaarheid over de offers: artikelen over de oorlog hebben vaak een eerbiedige stijl, in de latere jaren is er ook sprake van veel artikelen met een heroïsche stijl waarin de heldendaden van verzetsmensen en geallieerde soldaten worden gevierd. Na 1960 begint *Panorama* zich echter in zekere mate af te zetten tegen de herinneringscultuur. Die omwenteling vindt tegelijk plaats met de in de historiografie beschreven opkomst van een nieuwe generatie die pijnlijke vragen durfde te stellen over de oorlog. *Panorama* neemt deel aan deze trend en begint over de Holocaust te schrijven, met als gevolg dat de toon jegens Duitsland fors onvriendelijker wordt.

Die verandering in toon past bij de beredenering waar de communisten vanuit gaan in *Politiek en Cultuur*: als er aandacht is voor de misdaden van het fascisme, zoals de Holocaust, is er meer waakzaamheid voor een herleving van die ideologie. Wat echter niet uitkomt, is de verwachting van de communisten dat daaruit een sympathie voor de Sovjetunie en het communisme voortkomt. Duitsland blijft ‘onze goede buur en Natopartner’ in de Koude Oorlog, er moet alleen worden geprobeerd te voorkomen dat zij fouten uit de

geschiedenis herhaalt. Ook hieruit blijkt dat *Panorama* van mening is dat de zaken op dit moment op orde zijn, terwijl *Politiek en Cultuur* het tegenovergestelde vindt. Hun visie op de hedendaagse samenleving verschilt dusdanig dat zij allebei een andere invulling aan de herinnering aan de oorlog geven. *Politiek en Cultuur* zet die herinnering dan ook in om kritiek op de samenleving te uiten, en om te bewijzen dat zij de oplossing in pacht hebben.

Het historisch onderzoek naar de beeldvorming over de oorlog richt zich tot dusver grotendeels op de invulling van officiële oorlogsherdenkingen. Uit mijn onderzoek wordt meer duidelijk over de beeldvorming van de oorlog op een meer alledaags niveau. Het laat zien welke rol de oorlog speelde in media die de Nederlanders wekelijks dan wel maandelijks consumeerden. Daardoor wordt meer duidelijk op welke manier de oorlog aanwezig was in het dagelijks leven van de mensen. Zo wordt ook meer duidelijk over de manier waarop de oorlog werd ingezet als politiek instrument, met name door de communisten in *Politiek en Cultuur*.

Met dit onderzoek hoop ik een beter beeld te schetsen van de manier waarop de beeldvorming van de oorlog in tijdschriften tot stand kwam tijdens de periode 1945-1965. Dat beeld is echter nog lang niet volledig. Voor een beter inzicht in de beeldvorming in populaire cultuur is het belangrijk om meer groepen toe te voegen aan het onderzoek. Herinneringen van buitengesloten groepen zoals Joden en mensen uit Nederlands-Indië moeten nog beter onderzocht worden, en ook een onderzoek naar de beeldvorming in tijdschriften die zich richtten op specifieke zuilen zou zeer interessant zijn. Ook over de groepen die ik geanalyseerd heb is nog lang niet alles gezegd. De beeldvorming in april en mei is meer verwant aan de nationale herinneringscultuur vanwege de prominente aanwezigheid van Dodenherdenking in die periode. Een uitbreiding van het aantal onderzochte nummers zou een breder beeld opleveren.

Ondanks deze beperkingen geeft dit onderzoek naar de herinnering aan de oorlog in vroeger tijden niet alleen inzicht in de geschiedenis, maar zet het ook aan tot nadenken over de invulling van die herinnering vandaag de dag. Het laat zien hoe de herinnering aan de oorlog gebruikt wordt, hoe deze herinnering onze blik op de samenleving beïnvloedt, maar ook hoe onze blik op de samenleving de herinnering beïnvloedt. In deze onderzoeksperiode zien we ook terug hoe een groep uit een herinnering weggepoetst kan worden en wat voor effecten dat heeft op die groep, en wat voor effecten de herinneringscultuur heeft op de beeldvorming in populaire media. Ook vandaag de dag zijn er groepen die hun plek in de herinneringscultuur willen claimen, en ook buiten de Dodenherdenking speelt de oorlog nog altijd een grote rol in de Nederlandse samenleving. Wat dit onderzoek dus vooral aantoon, is het belang van een publiek debat over de manier waarop Nederland de oorlog herdenkt.

Alfabetische bibliografie

Blom, J.C.H.. "Jaren van tucht en ascese. Enige beschouwingen over de stemming in herrijzend Nederland (1945-1950)." *BMGN - Low Countries Historical Review* 96, no.2 (1981): 300-333.

Connerton, Paul. *How societies remember*. Cambridge: Cambridge University Press, 1989.

Connerton, Paul. "Seven types of forgetting." *Memory studies* vol. 1 no.1 (2008): 59-71.

Eickhoff, Martijn, Barbara Henkes en Frank van Vree. "De verleiding van een grijze geschiedschrijving: Morele waarden in historische voorstellingen." *Tijdschrift voor geschiedenis* 123, no.3 (2010): 322-339.

Fiske, John. *Introduction to Communication Studies*. Londen: Taylor & Francis Ltd, 1990.

Haan, Ido De. "Breuklijnen in de geschiedschrijving van de Jodenvervolgung. Een overzicht van het recente Nederlandse debat." *BMGN-Low Countries Historical Review* 123 no.1 (2008): 31-70.

Harinck, George, en Gert van Klinken, ed. *Van kansel naar barak*. Zoetermeer: Uitgeverij Meinema, 2011.

Hemels, Johan, en Renée Vegt. *Het Geïllustreerde Tijdschrift in Nederland: Bibliografie, Deel 2 Band B 1945-1995*. Amsterdam: Otto Cramwinckel Uitgever, 1997.

Hoffenaar, J. en G. Teitler, ed. *De Koude Oorlog: maatschappij en krijgsmacht in de jaren vijftig*. Den Haag: Uitgeverij Koninkinnegracht, 1992.

Hogervorst, Susan. "Onwrikbare herinnering: Herinneringsculturen van Ravensbrück in Europa, 1945-2010." PhD diss., Erasmus Universiteit Rotterdam, 2010.

Kammen, Michael. *Mystic chords of memory. The transformation of tradition in American culture*. New York 1991.

Keizer, Madelon de, en Marije Plomp, ed. *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.

Mooij, Annet. *De strijd om de Februaristaking*. Amsterdam: Fosfor, 2014.

Peeters, Evert. Recensie van *Een open zenuw: hoe wij ons de Tweede Wereldoorlog herinneren*, ed. Madelon de Keizer en Marije Plomp. *BMGN: Low Countries Historical Review* 12, 151.

Reijt, Maud van de. *Zestig jaar herrie om twee minuten stilte: hoe wij steeds meer doden gingen herdenken*. Amsterdam: Bert Bakker, 2010.

Ribbens, Kees. "Een eigentijds verleden: Alledaagse historische cultuur in Nederland, 1945-2000." PhD diss., Universiteit Utrecht, 2002.

Ribbens, Kees. "Strijdtoneelen: De Tweede Wereldoorlog in de populaire historische cultuur." *Tijdschrift voor geschiedenis* 127, no.1 (2014): 85-106.

Smits, Boudewijn. "Loe de Jong 1914-2005: historicus met een missie." PhD diss., Rijksuniversiteit Groningen, 2014.

Vree, Frank de. "Televisie en de geschiedschrijving van de Tweede Wereldoorlog." *Theoretische Geschiedenis* 22 no.1 (1995): 1-26.

Wielenga, Friso. *Van vijand tot bondgenoot: Nederland en Duitsland na 1945*. Amsterdam: Boom, 1999.

Withuis, Jolande. *De jurk van de kosmonaute: Over politiek, cultuur en psyche*. Amsterdam: Boom, 1995.

Bronnenlijst *Panorama*

- Boer, J.F.A. "Laatste wandaad in het hart van de hoofdstad," *Panorama* 5 mei 1950, 28-29.
- Clifton James, M.E. "Ze zagen me voor Monty aan," *Panorama* 8 mei 1954, 43-46.
- Dijk, Bob van. "De advocaat van de duivel kwam naar Den Haag," *Panorama* 4 mei 1963, 30-33.
- Gerwig, W. "Een straat draagt zijn naam," *Panorama* 4 mei 1957, 4-6.
- Gerritsen, Frits. "Twee minuten stilte," *Panorama* 30 april 1960, 24-25.
- Goldsmith Carter, George. "Engeland doofde zijn lichten," *Panorama* 15 mei 1954.
- Hendrikse, D. "Een bevrijding op het nippertje," *Panorama* 7 mei 1955, 2-3.
- Hendrikse, D. "Een verrukkelijk Bombardement," *Panorama* 23 april 1955, 20-23.
- Hendrikse, Dick. "4 mei: Ook de vergeten doden komen naar huis," *Panorama* 6 mei 1965, 19-20.
- Hurdeman, Henk. "De Brusselse Bartholomeusnacht," *Panorama* 12 mei 1962, 52-53.
- Hurdeman, Henk. "Voor Harry duurt de oorlog voort," *Panorama* 14 mei 1960, 4-7.
- Jongh, Herman de. "Heldendom van A tot Z," *Panorama* 6 mei 1960, 9-13.
- Klaarenbeek, J. "Ooggetuige van de vernietiging," *Panorama* 24 april 1965, 12-17.
- Mari, Henk de. "Twintigduizend mark voor deze Joseph Mengele," *Panorama* 6 mei 1961, 45-48.
- Nierstrasz, V.E. "10 mei 1940: oorlog over Nederland," *Panorama* 5 mei 1950, 19-25.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Nimmer een standbeeld voor Adolf Hitler," *Panorama* 30 april 1955, 2-5.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Terug naar de barbaren," *Panorama* 28 april 1962, 53.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Van achter de redactietafel," *Panorama* 4 mei 1951, 1.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Goud en edelstenen werden achterhaald," *Panorama* 25 april 1950, 2-3.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Door nieuw Nederlands grondgebied," *Panorama* 12 mei 1949, 10-11.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "De bunker van Seyss Inquart," *Panorama* 25 april 1950, 32.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Hitler's meesterspion," *Panorama* 8 mei 1953, 16.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Kanonnen leveren veel geld op," *Panorama* 29 april 1951, 12-13.
- Onbekende redacteur *Panorama*. "Dit is het lot der partisanen," *Panorama* 4 mei 1951, 16-17.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Operatie kruisboog," *Panorama* 1 mei 1965, 61-63.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Oorlogsdrama boven Berlijn," *Panorama* 5 mei 1948, 25.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Overloons oorlogsmuseum," *Panorama* 28 april 1949, 20-21.

Onbekende redacteur *Panorama*, "Geleide raketten en doelzoekende projectielen," *Panorama* 8 mei 1965.

Onbekende redacteur *Panorama*, "Het einde van de Siegfriedlijn," 28 april 1950, 9-10.

Onbekende redacteur *Panorama*. Amsterdam bouwt.... Te weinig, *Panorama* 18 april 1951, 23.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Een kroonprins trekt de wereld in," *Panorama* 15 mei 1953, 28.

Onbekende redacteur *Panorama*. Geroofde kunstschaten in Nederland terug, *Panorama* 6 mei 1956, 5-6.

Onbekende redacteur *Panorama*. "De kracht en de pracht en de macht," *Panorama* 26 april 1958, 10-12.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Eén emmertje water halen," *Panorama* 6 mei 1961, 4-6.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Herrezen uit de as," *Panorama* 21 april 1962, 4.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Rotterdam: herstel van een vergissing," *Panorama* 4 mei 1963, 6-7.

Onbekende redacteur *Panorama*. De vlet die niet sterven mag, *Panorama* 25 april 1964, 16-20.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Panorama commentaar," *Panorama* 24 april 1965, 7.

Onbekende redacteur *Panorama*. "De laatste dagen," *Panorama* 1 mei 1965, 16-21.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Operatie kruisboog," *Panorama* 13 februari 1965, 61-63.

Onbekende redacteur *Panorama*. "Panorama commentaar," *Panorama* 8 mei 1965, 5.

Onbekende redacteur *Panorama*. "De soldaat die terugging," *Panorama* 8 mei 1965, 37-42.

Roosenburg, Henriëtte. "De wereld tussen blinde muren," *Panorama* 3 mei 1958, 44-46.

Roosenburg, Henriëtte. "De wereld tussen blinde muren deel 2," *Panorama* 10 mei 1958, 36-38.

Steinbeck, John. "Een haveloze troep," *Panorama* 4 mei 1963, 8-13.

Vermeulen, G. "Twaalf jaar na sergeant Smith," *Panorama* 7 mei 1955, 6-7.

Widder, Arthur Jr. "Het mysterie van de vermiste man," *Panorama* 27 april 1957, 17.

Woodward, David. "Het einde van de Tirpitz," *Panorama* 24 april 1954, 32-33.

Wynne, Barry. "De grote misleiding," deel I & II, *Panorama* 19 april 1958, 42-45 en *Panorama* 26 april 1958, 44-46.

Bronnenlijst *Politiek en Cultuur*

- Alexandrow, G. De film en de vrede, *Politiek en Cultuur* april 1951, 175-181.
- Averink, A. "De CPN Veertig jaar," *Politiek en Cultuur* april 1959, 152.
- Baruch, F. "De strijd tegen de as Bonn-Parijs," *Politiek en Cultuur* mei 1963, 193-199.
- Baruch, F. "Op de tweesprong," *Politiek en Cultuur* mei 1946, 168.
- Baruch, F. "Tien historische dagen in Tsjechoslowakije," *Politiek en Cultuur* april 1948, 113.
- Bakhuizen van den Brink, R.C. "Bladzijden uit Nederland's geschiedenis," zoals geplaatst in *Politiek en Cultuur*, april 1954, 211.
- Bakker, Marcus. "Dag van glorie en maskerade," *Politiek en Cultuur* mei 1955, 249-254.
- Geelhoed, Gerard. "Eenheid tegen het herlevend fascisme," *Politiek en Cultuur* februari 1952, 60.
- Geugjes, S. "Tegen het opdringend fascisme," *Politiek en Cultuur* mei 1957, 222-232.
- Haks, L. "Geschiedenis aan de wandel," *Politiek en Cultuur* februari 1963, 62-68.
- Jurgens, R. "Vijf Mei," *Politiek en Cultuur* mei 1954, 249-254.
- J.S. "Vergeefse nederlaag?," *Politiek en Cultuur* april 1951, 189.
- Onbekende redacteur *Politiek en Cultuur*. "Maandoverzicht," *Politiek en Cultuur* mei 1951, 195.
- Onbekende redacteur *Politiek en Cultuur*. "Maandoverzicht," *Politiek en Cultuur* februari 1952, 49-54.
- Onbekende redacteur *Politiek en Cultuur*. "Maandoverzicht," *Politiek en Cultuur* april 1952, 145.
- Onbekende redacteur *Politiek en Cultuur*, "Strijdt tegen raketbases en Wehrmacht," *Politiek en Cultuur* april 1958, 189.
- Onbekende redacteur *Politiek en Cultuur*. "Tien jaar na de Februari-staking," *Politiek en Cultuur* februari 1951, 54.
- Redactie *De Waarheid*. "Verklaring van het Dagelijks Bestuur der CPN over het proces-Eichmann," zoals geplaatst in *Politiek en Cultuur* april 1961, 191-192.
- Samomon, Erno. "Gedicht voor de vrede," *Politiek en Cultuur* april 1949, 129.
- Schalker, Jan. "Het Atlantisch pact is een oorlogspact," *Politiek en Cultuur* april 1949, 99.
- Tas, Eva. "Deze vrede en dit Duitsland," *Politiek en Cultuur* mei 1946, 171.
- Schoonenberg, F. "Bruno Apitz: Naakt onder wolven," *Politiek en Cultuur* april 1961, 186-192.
- Verrips, G. "Uit de geschiedenis van het Philipsconcern," *Politiek en Cultuur* april 1959, 160.
- Vries, Theun de. "Om de Vijfde Mei," *Politiek en Cultuur* mei 1956, 241-249.

Wolff, Joop. "Communisme en vrijheid," *Politiek en Cultuur* April 1958, 145.

Wolff, Joop. "De jeugd in het nationale eenheidsfront," *Politiek en Cultuur* mei 1953, 229-238.

Wolff, Joop. "Het spoor gevolgd," *Politiek en Cultuur* mei 1965, 193-201.